

ҒАЛЫМ ҚАДІРӘЛІҰЛЫ

ЖЫЛҒАРА БАЙТОҚИН

(Тарихи-танымдық шығарма)

Петропавл –2004

Солтүстік Қазақстан облыстық өлкетану
мұражайы, «Асыл мұра» орталығы

Ғалым Қадірәліұлы

ЖЫЛҒАРА БАЙТОҚИН
(Тарихи-танымдық шығарма)

Петропавл – 2004

Ақылдастар алқасы: Қайролла Мұқанов – өлкетанушы,
Социал Жұмабаев – өлкетанушы,
Қаратай Биғожин – ауыз әдебиетін
зерттеуші.

Пікір жазған: Герольд Бельгер жазушы, Қазақстан
Президенті сыйлығының иегері.

Ғалым Қадірәліұлы. Жылғара Байтоқин. Зерттеулер
(архив деректері және ел аузында қалған сөз).

Орта жүзде дәлірек айтқанда Солтүстік Қазақстан жерінде аты шыққан, би болыс, аға сұлтан болған әйгілі Жылғара Байтоқин 19 ғасырдың жаңғырығы іспеттес. Бұл кітапта патшалық Россияның отарлау кезінде ел қорғаны, ел басшысы болған осы тарихи тұлға туралы жазылған.

Осындай атақты атамыздың бұған дейін зерттелмей, өз бағасын ала алмай келгендігі өлке тарихының олқылығы деп білеміз. Алғаш шығып отырған бұл басылым сол олқылықты толтырудың бастамасы деп түсініңіздер, құрметті оқырмандар! Кітап мазмұны, архив деректеріне сүйеніп жазылған, тарихи-танымдық мәні зор. Шығарма көпшілік қауымға ұсынылады, ал оған баға беру солардың құқығында.

ӨТКЕН КҮН

Тәтті, дәмді, тармақты,
Ұзын Ертіс, Жетісу.

Есіл менен Нұрадай,
Екі енеге телі еді.

Осылардың арасы
Сарыарқа деген жер еді.

Ақан, Шөже, Орынбай
Жанақ, Біржан, Наурызбай
Бір өзі мың ділдәлық
Алты алашқа атақты –
Бәрі ақын, сері еді.

Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың,
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді...

Мағжан Жұмабаев

АЛҒЫ СӨЗ

Өткенді білу, ел мен жерді басқарған, сақтаған, қорғаған қасиетті бабаларымыздың рухына бас ию, еске алу, керек десе оларды қайта түлету бүгінгі ұрпақтың парызы.

Жыландай жылжып жатқан жылдар, ғарыштап өтіп жатқан ғасырлар бар. Әр ғасырдың өз айғағы, өз шежіресі қалады, оның бәрі есте сақтала бермейді, егер олар қағаз бетінде айғақталмаса. Мәселен 18 және 20 ғасырларда есте қаларлық қанды уақиғалар болды, бірі жоңғарлар шапқыншылығы, екіншісі қуғын-сүргін құрбандары. Арасындағы 19 ғасыр ондай болмағанымен елеулі, ірі саяси және әлеуметтік оқиғаларға толы еді.

Қазақ елінің тағдыры, келешегі сол 18 ғасырда өмір сүрген атақты Абылайханмен байланысты. Үйткені өзінің батырлығымен, ақылдылығымен елімізді, жерімізді аман-есен сақтап қалған осы хан Абылай және оның үзенгілес, қанды балақ жолдастары – батырлары болатын.

Әңгімеге арқау болып отырған Жылғара Байтоқин Ұлы қырғыннан бір ғасыр кейін өмір сүрсе де төре (хан) тұқымдарымен, яғни Абылайханның немересі Гұбайдолла Уәлихановпен тұстас (замандас), қызметтес болған екен. Бірақ бұл кезде хандық билік жойылып, Патша үкіметінің үстемдігі өз күшіне мықтап еніп, бодан болған елді басқарудың жаңа жүйесі – үлкен реформаның басталғаны сезіледі. Дәл осы кезде Жылғара Байтоқинның асығы алшысынан түсіп, желі оңынан есіп, өңірімізде аты шыға бастаған. Жылғараның алғашқы мақтанышы – байлығы, одан

соңғысы азды-көпті сауаттылығы, ақылдылығы, құдай берген бармақтай бақыты.

Ал, Жылғараның әкесі Байтоқа би Абылаймен сыбайлас, Уәлиді хан көтерген беделді адамдардың бірі болған. Байтоқа Жолдыбаев (кейбір деректерде Елдібаев) 1770 жылдары Құлсары сияқты батырлармен ел ағасы іретінде аты қатар аталып жүрген. Алдағы айтылатын тарихи архив деректерінде Жылғараның дәрежесі қай қырынан қарасақ та ерекше екеніне көздеріңіз жетуге тиіс деп есептеймін.

Байтоқамен бірге туысқан Қаратоқа би де кезінде Уәли ханның елшісі болып қызмет атқарған. Байтоқа мен Қаратоқаның аттары Арқа жерінде кең тараса, солардың ұрпақтары Жылғара мен Шопанның да дәрежелері олардан еш кем болмапты, қайта асып түскен екен. Шопан думаға заседательдікке сайланады. Жылғараның балалары Мұса аға сұлтан, штапс-капитан болды, Әлібек батыр атанып, әйгілі Ақан серінің сенімді серігі және қамқоршысы болғаны белгілі. Уәлидің баласы Шыңғыс (Шоқанның әкесі) Мұсамен замандас, аға сұлтандыққа екеуі қатар «таласып», «тартысып» жүрген. Бұл, кейбіреулер айтқандай, кәдімгі жанжал емес, саяси талас, саяси тартыс, әділетті күрес, яғни халықтық сайлауда дауысқа түсу жарысы болған.

Жылғара жөнінде ел аузында қалған аңыз-әңгімелер баршылық. Бірақ ауыздан-ауызға, елден-елге тараған дүниенің кемшілігі де болмай қоймайды. Асыра айту, бұрмалап айту да кездеседі. Осындай күмандануды сейілту үшін біз тікелей архив құжаттарын пайдалануға кірістік. Дес бергенде, архивте

Жылғара және оның ұрпақтары жөнінде ауқымды деректер сақталған екен.

Құрметті оқырмандар! Осы жинақтан Байтоқиндер әулетімен таныса отырып, 19 ғасырдағы еліміздің, аталарымыздың тұрмыс-жағдайы жөнінде аз да болса мағылұмат алар деп үміттенеміз.

ТУҒАН ЖЕР

Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер.
Жаратылдым топырағыңнан, сен – түбім,
Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім.
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім.

Мағжан Жұмабаев

ЖЫЛҒАРА ЖӘНЕ ОНЫҢ ДӘУІРІ

Қазақ халқының өткен-кеткені, бүкіл болмыс тіршілігі, өнері мен мәдениеті тек орыс көзімен, коммунистік қалыптың тұрғысынан ғана бағаланып, сызылған жолдан аз-маз ауытқыған адам ұлтшыл деп жарияланды. Әсіресе, Қазан төңкерісіне дейін ел басқарып, халыққа қорған болған, байлық жинаған адамдарға Ресей патшалығына қызмет етті деп, теріс баға беріліп келді. Осы уақытқа дейін біздің солтүстік

өңірде тарихтан өзінің орнын ала алмай, халық үшін істеген еңбегі ескерусіз келе жатқан осындай ірі тарихи тұлғаның бірі – Жылғара Байтоқин.

Жылғара Байтоқин патшалық Ресейдің Қазақстанның солтүстік өңірін отарлау кезінде, яғни қазақтардың ата қоныстарынан айырылып, тілі басқа, діні басқа адамдардың талауына түскен «етігімен су кешкен, ауыздығымен су ішкен» заманда «өгізді де өлтірмей, арбаны да сындырмай» ел басқарған адам.

Ұлы тарихшы Қарамзин «Әрбір тарихи тұлғаға өзі өмір сүрген заманына, сол уақыттағы тарихи жағдайға сай баға беру керек» – деген екен. Сондықтан Жылғара Байтоқин туралы жазылған кітабымыздың кіріспесін сол уақыттағы тарихи кезеңнен бастайық.

1819 жылы Уали хан дүние салады. Осы кезді пайдаланып патша үкіметі хандық құрылымды жоюды жедел ойластыра бастайды. Хандықты жою, билікті жою, одан әрі дербестікті, мемлекеттікті жою деген сөз. Мұндай пиғыл Екатерина патша айымы тұсында басталып, Александр І-нің қол қоюымен аяқталды.

1822 жылы Михаил Михайлович Сперанский және Гавриил Степанович Батеньков Сібірді басқару жөніндегі реформаның жобасын жасайды, оған Александр І қолдап, қол қояды. Алдағы екі адам орыстың сауатты, білімді интеллегенциясының өкілдері болатын, соңғысы декабристер көтерілісіне қатысқан.

Жаңа реформа – Сібірді басқарудың жаңа жүйесі. Осыған орай Сібір екі губернаторлыққа бөлінеді: Шығыс және Батыс болып. Батыс Сібір губернаторлығы Тобыл, Томск, Омбы облыстарын қамтиды. Оның орталығы алғашында Тобыл қаласы (1822-1839 ж.), ал кейін

орталық Омбы қаласына ауысады. Орта жүз қазақтары негізінен Омбы облысына қараған. Сібір қазақтарының Уставы бойынша Омбы облысы төрт «ішкі дуанға» бөлінген. Ол Омбы, Петропавл, Семей және Өскемен. Бұл орыс-қазақтарының бекіністері мен қорғандары салынған қалалар, ішкі дуандар деп аталған. Ол қалалар, сызығымен қосыла тұра Ресейге бағынады. Ал, сызықтың бойынан тыс жатқан дуандар – сыртқы дуандар деп аталады. 1824 жылдан бастап сыртқы дуандар құрыла бастайды. Солтүстік өңірде Петропавл ішкі дуанға жатады. Бұл да орыстардың билігіндегі қала. Бұл ежелден Қызылжар атанды. Ол жөнінде Сәбит Мұқанов мынадай бір әңгіме, аңыз айтады. Қызылжар – қызғылт биік жарқабақта салынған қала. Сондықтан қаланы солай атаған. Бұл ертеден қазақ жері. Осы жарқабақта Дәулеткелді дейтін (атығай руынан) байдың қыстауы болған.

Ел аузында мынадай аңыз бар. Абылай хандық құрып тұрғанда оған Петр және Павел деген ағайынды екі орыс жігіті келіп, осы жарқабақтан бір өгіздің терісіндей жер сұраған. Абылай бұл сөзге аса мән бермей қызық көріп, ал деген. Әлгі екі жігіт өгіз терісін жіп-жіңішке жіптей етіп тіліп, таспалап әкелген екен, соны жазып жібергенде, осы қаланың орынын түгел қоршап алған. Абылай уәдесін бұза алмай, сұраған осы жерді берген. Сол жерге екі жігіт қала салған, ол қаланың аты Петропавл болған екен дейді.

Сәбеңнің айтуынша қызғылт жарқабаққа төніп тұрған бір ұзынша ақ үй – «Абылайдың ақ үйі» дейді. Бұл үйді орыс патшасы Абылай ханға сыйға тартқан екен.

Батыс Сібір генерал-губернаторы Петр Михайлович Капцевич (1772-1840) Орталық Қазақстанда округ дуандар ашу жұмысы басталды деп, 1824 жылы қыстауда отырған жергілікті адамдарға үндеу-хат жолдапты. Дәл сол жылы Петербургте Сібір комитетінің отырысында Батыс Сібірге қарасты Қарқаралы мен Көкшетау жерінде екі сыртқы дуан ашу жөнінде шешім қабылданады. Бұған сол жергілікті жердегі қазақ сұлтандарының келісімдері басшылыққа алынған. Дуандарды құру, ашу жұмыстары Омбы облысының басшыларына тапсырылған.

Әрине, хандық өмірден басқарудың жаңа жүйесіне – орыс әдісіне көшу қазақ еліне үлкен сілкініс, өзекті өзгеріс әкелді. Келесі жылы бірінші Николай таққа отырады. Патша үкіметінің құрығы ұзын. Ол сезікті адамдардың қырын кетіруге әбден машықтанған үкімет. Қырдағыны Қырымнан көретін Абылай сияқты адамдар бұдан былай хан тұқымынан да табыла қоймаған.

Ресей өзінің саясатын – реформасын Орталық Қазақстаннан бастады, яғни округтерге, қазақша дуандарға бөлді. Дуандардың ішкі құрылымында болыстар, одан ауылдар, әр ауылда шаңырақтар есепке кірмек. Әр дуанда 15-20 болыс, әр болыста 10-15 ауыл, әр ауылда 50-70 шаңырақ (сол кезде кигіз үй деп атаған) есептеліп, біріктіріліп ұйымдастырылады. Сол кезде әр дуанның жеке болыстардың шекарасы белгіленді. Устав бойынша адамдар бір дуаннан екінші дуанға жергілікті жердің басшыларының ұлықсатымен, келісімімен ғана ауыса алатын болады.

Дуанның басқару органын «бұйрық» (орысша «приказ») немесе «дуан басшысы» деп атаған. Дуан

басшысы «Аға сұлтан» деп аталады, ол үш жылға сайланады. Аға сұлтанның төрт заседательдері (немесе орынбасарлары) болады. Олардың екеуі орыстан тағайындалады, екеуі жергілікті халықтан, яғни қазақтан сайланады.

Алғашқы жоспар бойынша орта жүз қазақтарын 10 дуанға (округке) болу көзделген. Жасалған реформа, оған сәйкес шыққан заң актілері, Сібір қазақтарының Уставы бәрі де патшалық Ресейдің билеп-төстеу саясатына бағытталған. Дегенмен реформаның жобасын жасаған (алда айтылды) прогресшіл алдыңғы қатардағы адамдар болғандықтан, жергілікті халықтың мұң-мұқтажын (оқу, емделу, өз-ара қарым қатынас, құқық т.б.) ескерілмей қалған жоқ. Әрине, қабылданған заң, Устав бәрі де былай, сырт қарағанда дұрыс сияқты. Ал, солардың орындалу дәрежесі көңілдегідей емес, заң жергілікті жерде бұрмаланып, халықтың наразылығын тудырады.

Реформадан кейін орталық Қазақстан тек 7 дуанға бөлінген. Олар: Аманқарағай, Қарқаралы, Баян-Ауыл, Ақмола, Аягөз, Үшбұлақ, Көкшетау дуандары. Ал, сол XIX ғ. орта кезінде 8 дуан болады. Яғни алғашқыға Көкпекті дуаны қосылып, Аманқарағай дуанының аты өзгеріп, Құсмұрын аталады. Тарихи деректерге қарағанда осы аймақтар 79 болысқа бөлінген. Оның ішінде Көкшетауда – 11 болыс, Аманқарағайда – 10, Баянауылда – 18, Ақмолада – 12, Аягөзде – 10, Қарқаралыда – 18 болыс болған.

Көкшетау дуаны құрылар кезде осы өңірде 17 болыс болып, 40 мыңдай адам тұрған. Онда Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ, Қанжығалы, Бағаналы, Күрлеуіт

сияқты елдердің, рулардың басы қосылыпты. Көкшетау дуаны құрылғаннан кейін халық, ауыл, болыс-билер сол калпында қалады. Бірақ хан заманында ру басы (родовой старшина) деп аталса, енді болыс (волостной управитель) деп айтылатын болды, ал ауыл старшыны – енді ауылнайға өзгерді. Бұдан былай аудармашылар (тілмәштар), іс-қағазын жүргізушілер сияқты қызметкерлер тағайындала бастайды, бәрі де дуан басшыларына қызмет етеді.

Орталық Қазақстанда ең көп тараған халық-арғындар. Көкшетау дуанында негізінен сол арғындардың бір тармағы Атығай, Қарауыл рулары қоныстанған. Алайда Көкшетау дуаны басқаларынан бұрынырақ ашылғандықтан оған Керей, Уақ руларының кейбір болыстары кірген еді. Ал кейін, Құсмұрын дуаны ашылғаннан кейін бұл болыстар солай қарай ауысады. Уақыт өткен сайын болыстардың саны да, аттары да дүркін-дүркін өзгеріп тұрған. Кейбір жағдайларда бірнеше болыстар бірігіп, аттары қосарланып айтылатын болған. Жылғара Байтоқин Көкшетау округі ашылғанға дейін би, болыс (волостной), ауылнай (старшин) қызметтерін атқарған. Ол сол кездегі Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысын басқарған. Архивтегі деректерге сүйенсек дуанның алғашқы аға сұлтаны болып Ғұбайдолла Уәлиев сайланады, ал оның заседательдері (аға сұлтанның орынбасарлары) болып сайланғандардың ішінде Марданов, Боранбаев, Байтоқиндер аталған.

Ресей патшалығы реформаны, Сібір қазақтарының Уставын, соған байланысты шығарылған заң актілерін белгілі бір дәлелдермен, қоғамдық өзгерістерге сәйкестендіріп көрсетуге тырысқан. Санақ жүргізу,

атаулы тізім жасау, қазақтардың (орыстардың) сызығын, бекінісін, қорғанын жасау біріңғай басқару жүйесін құру (ауыл старшынынан бастап патшаға дейінгі басқару) бәрі де империялық пиғылдың туындысы деп түсінген жөн. Қазақ жерінде бұған қарсылық, қарама-қайшылық тумамай қойған жоқ.

Реформа жарияланып, патшаның жарлығы шыққанымен хандық құрылым тез арада жойыла қоймайды. Уалихан өлгеннен кейін де, хан сайлауы қазақ жерінде жүре береді. Уәлидің соңғы жұбайы Айғаным да, тұңғыш баласы Ғұбайдолла да хан деп есептелініп жүрген. Дегенмен хандық дәуір осыдан кейін ыдырай бастайды. Төре тұқымдары бар болғаны аға сұлтан қызметін ғана атқаратындай жағдайға жетеді.

Айғанымның тарихта алатын орны бар. Хан ордасы – Бурабай Ғұбайдолланың ұрпақтарына, Сырымбет Айғанымнан туған балаларға мұра болып қалады. Айғаным бірнеше шығыс тілдерін білетін алдыңғы қатарлы адам болды. Ресей патшалығына өз ықпалын жүргізе білді. Шыңғысты (баласы), немересі Шоқанды Омбыда оқытып, әскери, ғылыми адам етті. Орыс патшасының ұлықсатымен Сырымбетте қарағай үйлер салдыртты.

Бертін келе Көкшетау мен Құсмұрын дуандары бірігеді, оның аға сұлтаны Шыңғыс, заседательдері Тәштит Тәбеев (Керей), Маңдай баласы Әбдіғар (Атығай) сайланады.

Бұл кезде аға сұлтандықтың да құны құлдырап, төре тұқымдарынан Шыңғыстан басқа басшы қалмаған еді. Барымта мен ұрлық көбейіп, тәртіптің бұзыла бастаған шағы болатын.

Бодандықта отырған қазақ елін билеу, жерін ұтымды пайдалану үшін Ресей мұнда үлкен өзгеріс енгізу пиғылында болғаны анық. Ондағы ойы хандық басқару жүйесін жойып, патша губерниясына тура бағынатын дуандар (округтер) ашу еді. Оған патшалық Ресей асығыстық жасамады. Мәселенің мән-жайын, жай-жапсарын бақылау үшін қазақ ауылдарына жұмыс топтарын жіберді. Оның құрамында орыс офицері, аудармашы, мүсілман молласы т.б. болады. Батыс Сібір басқармасының саясатын, уставын би-болыстарға, беделді ақсақалдарға, ауыл старшындарына түсіндіріп, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізе бастайды. «Қоянның кашуы, мылтықтың басуы бірдей» дегендей осы кезде Уәли хан (хан Уәлі) қайтыс болады, шын мағанасында ол қазақтың соңғы ханы болатын. Дуандар құру, хандықты жою бағыты, әсіресе, хан тұқымдары арасында үлкен наразылық тудырады. Соның нәтижесінде дуандарды ашу сәті Уәлихан өлгеннен соң бес жылдан кейін ғана түседі.

Көкшетау сыртқы дуанын ашу және оны басқару мәселесі жөнінде Батыс Сібір генерал губернаторы Уәли ханның үлкен баласы Ғұбайдолламен ақылдасуға мәжбүр болады. Билік мұрагері төре тұқымдарында қалғандықтан Ғұбайдолламен және Уәли ханның жесірі Айғаным ханыммен ақылдаспау ағаттық, үлкен қателік болар еді. Бұл жөнінде патша өкілдері «әдептілік сақтап» бірқатар жұмыстар жүргізген сияқты. Көкшетау дуанын «тәртіппен ашу» үшін Петропавл ішкі дуанынан, дәлірек айтқанда бекінісінен құрамында 300 солдатты бар әскери бөлімше жіберіледі.

Дуан ашу үшін сайлау өткізілді. Онда аға сұлтан және оның орынбасарлары-заседательдері сайланбақ. Осыған орай белгіленген күнде жер-жерден өлкенің игі жақсылары (бай-билері) жиналады (29.II.1824). Бұл сайлауда Көкшетау дуаны немесе Көкшетау приказы құрылады (Кокшетауский округ или Кокшетауский приказ). Дуанның аға сұлтаны Ғұбайдолла Уәлиханов, ал заседательдері (орынбасарлары) болып Жылғара Байтоқин (Атығайдан) және Мүсет Жәнібеков (Керейден) сайланады. Бұл екеуі де бұған дейін болыс старшындары қызметін атқарғандар болатын. Сайлау рәсіміне жиналғандар негізінен Атығай, Қарауыл, Керей, Уақ, Қыпшақ, Қанжығалы руларының өкілдері. Сайлаудың екінші кезеңінде әр болыстың басшыларын (волостной правительдер) сайлау жұмысы жалғасады. Бұл кәдімгі «болыстар» (кейін солай аталып кетеді), соңында ауыл старшындары тағайындалады. Сайлау науқаны біткеннен кейін орыс оркестірі «Туш» ойнап, орыс әскерлері аспанға бірнеше дүркін оқ атып, «Салют» жасайды. Жер-жерден келген басшылар Ресейге берілгендігі жөнінде «Ант» беріп, қағазға қол қояды.

Патша үкіметі осы жерде дуан басшыларына, қызметкерлеріне, офицерлерге үй, солдаттарға казарма, ұста, диірмен, ат қорасын салу, Шағалалы өзені үстінен көпір орнату жоспарланған, ол үшін ақша да бөлінеді. Дуан басшыларының, қызметкерлерінің жалақысы белгіленеді. Бірақ орыс чиновниктері қазақ қызметкерлеріне қарағанда жалақыны артық алатын болған.

Қазақ даласына келген орыстар еркін сезініп, бойлары үйренген соң өздерінің қоқан-лоқысын көрсете бастайды. Әсіресе, жер бөлу, егін салу, ясақ (салық) жинау кезінде үстемдік жүргізе бастайды. Батыс Сібір генерал-губернаторы мән-жайды аса біле бермейді. Оған жергілікті жерден түскен хат-хабарлар шындықты ақтара бермейді. Бірақ ұзынкұлақтан естілген пара алу, халықты алдау, өкім-зорлық жасау сияқты жағымсыз қылықтарды генерал-губернатор естіп отырады. Халық арасында болып жатқан қозғалыс, көтеріліс осының,, салдары екенін басшылар сезіп, орыс чиновниктеріне тексеріс жіберіп, кейбіреулерін орындарынан түсіре бастайды.

Он жыл (1826-1836 жж.) бойы Саржан Қасымов Патша үкіметінің колониялық саясатына тікелей қарсы шығып, ұлт-азаттық көтеріліске қолбасшылық жасаған. Бірақ 1836 ж. ол жауларының қолынан қаза табады.

Одан кейін ұлт-азаттық көтерілісі етек алып, бүкіл Қазақстан жерін шарпиды. Оның қолбасшысы батыр Кенесары Қасымов еді. Кенесары сұлтан хан болып сайланғанымен, кіші хандықты Патша үкіметі мойындамаған. Кенесары жердің тұтастығы, қазақ халқының бірлігі, ішкі басқарудың хандық жүйесін қайта орнату, «дуандық» деген орыстық басқаруды жою үшін күрескен халық батыры. Бұл осыған дейінгі қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтерілістердің ішіндегі ең көлемдісі болатын. Көтеріліс Солтүстіктен, Көкшетау жерінен басталып, дүркін-дүркін бүкіл қазақ жерін қамтиды. Кенесары басқарған көтеріліс те он-ақ жыл өмір сүрді (1837-1847 ж.), үйткені Кенесары 1847 жылы қазаға ұшырайды, сөйтіп көтеріліс жеңіліспен

аякталады. Дегенмен, келешекте көтеріліс даңқы тегін кеткен жоқ, оның үлкен тарихи маңызы болды.

Енді дуан басшыларының орналасқан кеңсесі жайында сөз етелік. Дуан орналасқан кеңсенің маңдайшасына «Кокшетауский окружной диван» деп жазылады. Бұл үй уақытша орын, яғни Дом дивана (Дуан үйі) аталды. «Диван» деген сөз басқару органы отыратын үйді айтады. Дуан үйін, кейбір ыңғайсыздықтан, келешекте басқа жаққа көшіру мақсаты қойылады. «Егер дуанның бас қосатын үйі Бурабайда болса, онда алдымен табиғатқа зиян келтіреміз, одан соң Абылайдың елді шет жаулардан қорғаған қасиетті ордасында отыруымыз аруақты сыйламағандығымыз болады» деп ақыл-кеңес айтады дуан мүшелері. Сондағы таңдалған жер- Қопа көлінің жиегі, Бұқпа тауының етегі, бұрынғы «Теріс қыстау» деген алаңы болды. Бұл бүгінгі Көкшетау қаласы орнаған жер. Кезінде бұл жер Атығай Бағыс болысының қыстауы болған екен. Көп шу шығармас үшін орыстар алғашында бұл жерге қоныс салмаған екен. Бірақ ел жайлауға көшкенде орыстар осы қыстаудағы үйлерді өртеп жібереді. Осыдан барып орыстар мен қазақтар арасында қырғи-қабақ туындап, аяғы ірі көтеріліске ұласады.

Ия, Көкшетау қаласының құрыла бастауы осы дуанның ашылуымен сәйкестендірсек (1824 ж.), ал Петропавл одан елу жыл бұрын іргесі қаланған қала болатын. Оның алғашқы аты Қызылжар. Есіл өзенінің жарқабағында орналасқандықтан солай атаған екен. Біз бала кезімізде есте қалғаны қалада тақтайдан салынған жаяулар жолы, ал Ленин атындағы көшеде тас төселген

жол болатын. Қаладағы ең биік үй – қызыл кірпіштен салынған биік мұнара, ішіне ешкімді кіргізбейді, темір тормен қоршалған. Бұл кәдімгі – водокачка, қалаға су беретін мұнара екен, әлі тұр. Бір кезде мұндағы бақша – сад ең көрнекті орын атанды, әлі солай.

Хан ордасымен көрші, аралас-құралас болған Атығай, Қарауыл руларының шоғырланған жері Сырымбет, Айыртау, Жалғызтау етегі, «Кіші» және «Үлкен» Торанғұл көлдерінің жиегі мен аралары, Теріс аққан, Борлық, Есіл өзенінің екі қанатын бірдей алып жатқан алқап болатын. Бұл алқап Шал ақынның, Ақанның, Біржанның, Ыбырайдың, Тоғжанның, Қожамбеттің, Молдахметтің, оларды жалғастырып келе жатқан Кәкімбектің өлеңдеріне арқау болған сұлу өлке. Мысалға кигіз үйге ұқсаған, жалғыз оқшау тұрған тау – Жалғыз жамантауды алайық. Жаман жалғызтау маңы ертеде адамға жайлы, мөлдір бұлақты етегі мен жағалауында ит тұмсығы өтпейтін ну орман болыпты. Алыстан көрінгенде көгілдірленіп көз тартады, мұнарланып құлпырады. Оның «Жаман» атануы етегіндегі көлдің суы ащы-тұзды болғандықтан, мал ғана сусындай алады. «Жаман» аты таудың бүгінгі халіне дәл сәйкес келіп тұр. Бұрынғы қасиетті хан ордасы бүгін сотталғандар ордасына айналды. Онда сотталғандардың колониясы-лагері орналасқан. Жаман тауда ауыр жазаға кесілгендер отыр. Бұл күнде жалғыз таудың қыртысы қырылып, жоны қырқылып, топырағы тозған. Баяғы қалың орман құрыды, қара топырақ сарғайды, мөлдір бұлақтардың көзіне құм құйылып, жер түбінде жоғалды.

Атығай руының ұрпағы батыр Қалқаштан екі ата тарайды: Құдайберді мен Бәйімбет. Бұл екі атамыздың

ата қонысы Есілдің өнбойындағы қос қанаты, яғни бүгінгі мөлшермен есептегенде Шал ақын, Есіл, Аққайың аудандарының түгел аумағы, ал шет жағынан Мүсірепов, Мағжан, Айыртау, Жамбыл, Тимирязев аудандарының шеткі шекарасы кірген.

Құдайберді руынан шыққан атақты Жылғара-Шопан тұқымы, құнарлы алқалары бар, шұрайлы шабындықтары бар, малға да, жанға да жайлы, салқын самалды, қалың тоғайлы ықтасын болған Есілдің жиегін жайлаған ел еді. Балалары көп болса да бәрі бірдей ығай мен сығай емес. Дегенмен Жылғараның ұлдары жеке-жеке шаңырақ көтеріп, бір-бір ауыл атанып, осы жұмақ-жайлауда өмір сүреді. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болған-ғой» деген ойдан аулақпыз. Ағайын арасында да араздық болады, таптық тартыс та, рушылдық та, Абай айтқандай алаауыздық та аз болмаған. У ішсең руыңмен дегендей қырғиқабақтық қазақта болып тұрса да таптық мақсатын, екі талайда, қорғауын еш ұмытпайды. Қырық пышақ ағайын қиынқыстау кезеңде еті елжіреп көмекке келеді.

Патша жендеттерімен үзеңгілес, терезесі тең, айтқанын өткізе алатын, көзі ашық асқар бел азаматтар сол кезде де болған. Солардың бірі – Жылғара, одан соң оның балалары болды. Қара қазақтан шыққан жуан-шонжарлардың ішінде дуан басшысы – аға сұлтан болған, шин-шекпен киіген, «дворян» атағын алып, екі рет алтын медальмен марапатталған, подполковник дәрежесіне дейін көтерілген адам Жылғара Байтоқин еді. Он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында біздің өңірде бұған теңесер адам болды деп айту қиын. Әрине, хан тұқымдарының (оны төре тұқымдары дейді) төбесі

биік, дәрежесі жоғары болғандығын жасыра алмаймыз. Олар жөнінде әңгіме бөлек.

Бірақ Жылғара Уәли (Уәлі) ханмен, одан кейін Шыңғыспен аралары суысып өтеді. Бір-бірімен кездесулері де шамалы, тек Уәлихан ауырып жатқанда көңілін сұрап кіріп шықты деген сөз бар. Жылғара мен Уәлихан тұстас адамдар. Айғаным (Уәлидің әйелі) Жылғарамен қоныстас отырған, малы да, жаны да араласып, жері іргелес болған еді. Жер дауының жиі шығып тұруы да сондықтан болар.

Елде «Жылғара – Шопан» деп ағайынды екеуін қосарландыра атаған, солай аттары жайылған. Үйткені олар ағайынды (ағалы-інілі) адамдар. Шопан өте ауқатты, мыңғырған бай адам. Маңдайға біткен байлығы – малы. Бірақ малдарын да, терісін де, қой жүнін де Ресейге өткізбеген (сатпаған). Тері-терсекті, жүн-жүрқаны кедей адамдарға тегін берген дейді.

Жылғараның балаларының ішіндегі ең өжеті Әлібек болған. Ел аузында оны «Әлібек батыр» деп атайды. Талай жаугершілікке қатысқан, барымтаға да барған, Ұлытау, Есіл, Ертіс бойын шарлаған ұры-қарақшылардан елді қорғаған. Шыңғыс Әлібекті Петерборға Петропавл қамалына аудартады. Тұрлыбек (Әлібектің ағасы) ізденіп, Омбыға барып патшаның атына хат жазады. Ол хат сенатта қаралады. Нәтижесінде Әлібек айдаудан босап, елге оралады. Ол да төре тұқымдарына іштей наразы болады.

Шыңғыс Уәлиханов жөнінде мағлұмат бере кетейік. Шыңғыс Уәлиханның баласы Сырымбетте туған. Шоқанның әкесі, 1811-1902 жылдары өмір сүрген, оның анасы әйгілі Айғаным еді. Шыңғыс Уәлиханов Омбы,

Сібір бекінісіндегі орыс-қазақ әскери училищесін бітіріп, майор дәрежесін алады (1827-1834 ж.). Аманқарағай дуанының (1834-1852 ж.) аға сұлтаны, Көкшетау дуанының (1860-1865 ж.) аға сұлтаны, Батыс Сібір шекара басқармасында (1854-1859 ж.) кеңесші болып қызмет атқарған. Әскери дәрежесі подполковник, кейін полковник болады, Александр лентасына тағылған алтын медальмен марапатталады. Шыңғыс Уәлиханов Жылғараның Мұсасымен де орынға сайлауларда талай таласқан адам.

Атақты жазушы жерлесіміз Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі», «Аққан жұлдыз» т.б. шығармаларында Атығай руындағы атышулы Жылғара Байтоқаұлын және оның тұқымдарын, ұрпақтарын бірнеше жерде ерекше атап өтеді, оның себептері де жоқ емес. Бірақ Жылғараны «Зілқара» деп жазған екен. «Аққан жұлдызында» Сәбен:

«...Көкшетау дуанындағы ең ірі феодалдың біреуі, Атығайдың Андағұл руынан шыққан Қаратоқаның Зілғарасы еді. Оның інісі – Байтоқаның Шопаны, сол маңайдың: он мың қой, бес мың жылқы, бес жүз түйе айдаған ең ірі бай екен. Шопан момын, Зілғара тентек болған. Есіл өзенінің қазіргі Солтүстік Қазақстанға қарайтын бойында, шамасы – жүз километрдей жер, сол бір шақта, Зілғара мен Шопанның меншігі екен. Олардың әрқайсысы үш-төрттен әйел алған, қыздары да, ұлдары да көп болған...» – дейді.

Бұл жерде Сәбеннің сөзін өзгертпей сол қалпында беріп отырмыз. Ол кісімен келіспеуге де болмайды. Дегенмен Жылғараның әкесін ауыстырып жазған, онда тұрған ештеңе жоқ, Шопан, Жылғара екеуі де

ағайындылар емес пе. Әдеби шығармаларда мұндай мәселеге мән берілмейтіндігі белгілі. Сәбит Мұқановтың бұл тұқымға туыстық жағы да бар екен. Ол жөнінде өзі айтып кеткен. Мұқан (Сәбиттің әкесі) Шопан ауылына жиен болады. Бала кезінде ол нағашыларында болып, есейген кезінде еліне көшіп кеткен. Өз еңбектерінде Жылғара, Шопан жайында жиі қайталайтындығы осы себептен болар.

Сәбеңнің айтуынша Жылғара тұқымы аға сұлтандықты Абылай тұқымынан тартып алған. Құсмұрын дуаны жабылғаннан ол Көкшетау дуанына қосылады деген сөз ел арасына тарап кетеді. Бірақ дуан басы кім болары белгісіз. Жұрт Жылғараның Әлібегін айтып жүргенде оны патша үкіметі Петерборға Петропавл қамалына айдап жіберген. Тура айтқан туғанына жақпайды дегендей, батыл, тура мінезінен тапқан болар. Әлібек деген елге тынышсыз, қиянатшыл адам деп елге лақап тараған. Аға сұлтандыққа Мұса лайық деген ұзын құлақ сөздер гу-гу гуілдейді. Сәбеңнің айтып отырғаны шындыққа жанасады. Ақыры аға сұлтандықты қолына алған Мұса болып шығады, ол сайланады.

Жылғара әуел бастан болыстықты, аға сұлтандықты ешкімге бермей келген (қартайғанша) шынжыр балақ, шұбар төс еді. Ажары тозып, кәріліктің мықтап кірген кезі болса да қайраты әлі қайтпаған қасқыр адам болыпты. Кезінде Сәбең сияқты жазушылар ақты көмескілеп, қараны бұлдырлатып көрсеткені белгілі. Заманның қатаң заңы солай талап етті. Бірақ Сәбең атышулы Жылғараны айналып өте алмады. Хан ордасының аға сұлтаны Жылғара «Қартайдым, жүріс-

тұрысты көтере алмаймын» деп аға сұлтандығын баласы – Мұсаға бергендігін де сөз етеді. Сәбеңнің бұл арасы шындықпен үйлеспейді. Мұса аға сұлтан болған 1865 жылы Жылғара өмірде жоқ болса, екіншіден аға сұлтандық сайланбалы қызмет, сондықтан мұралық қыла алмайды. Жылғараның Есенеймен, т.б. атақты адамдармен, әсіресе төре тұқымдарымен байланысын, ара қатынасын ерекше атап кеткен.

Жылғара Байтоқин ел арасында кеңінен тарап, аты аңызға айналған адам. Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге сүйенсек Жылғара батыр да, әнші де, ақын да тіпті айтыскер ақын да, шешен де болған. Сөз жоқ Жылғараның өз заманында беделді, білгір, бай, іскер, ірі қайраткер болғаны рас. Бірақ оның ақындығы, айтыскерлігі жөнінде дерек жоқ. Әйтеуір, жақсы екен деп барлық жақсылықты жапсыра беру қажет емес шығар.

Архив деректеріне сүйене отырып, жанұясындағы әйелінің, балаларының, Ресей үкіметінің ресми қағаздарында қалған деректеріне сүйене отырып, Жылғараның шын өмірбаянын анықтадық. Байтоқин Жылғара Есіл бойында, Атығай елінде 1767 жылы туып, 1849 жылы қайтыс болған, 83 жасқа қараған шағында. Оның алғашқы әйелі Қаракөз, соңғысы Мәтиман. Екеуінің арасында – Бишай деген әйелі болған, бірақ тарихи деректерде алғашқысы мен соңғысы ғана бар.

Шопан және оның ағалары байлық қуып, малмен, саудамен айналысқан. Ал, Жылғара билік құрып, болыс болған.

Жылғараның алдыменен ата тегін атап өткен жөн болар. Орта жүз Арғынның үлкен бір тармағы Атығай.

Атығайдан 12 ата Дәуіт тарайды, кейде оны «12 ата Атығай» деп те айтады. Дәуіттің бір баласы Қалқаш батыр. Қалқаштан Құдайберді, Бәйімбет деген екі бала туады. Соның Құдайбердісінен алты бала тарайды: Құлымбет, Жемет, Есенгелді, Ақмәліш, Андай, Ырсай.

Құлымбеттен Көшқұлы, Ораз; Ақмәліштен Түрке, Бозыке; Андайдан Маймақ, Тілеп; Жеметтен Андағұл, Жұмық туады. Осының ішіндегі Андағұлдан төрт бала тарайды: Шіңгір, Сасық, Өтеміс, Құлтай. Өтемістен Табынбай, одан Құрымсы би туады. Сасықтан Байкісі, Жанкісі, Есіркеп, Жолдыбай туады. Жолдыбайдан Қаратоқа, Байтоқа, Үсен, Мырзагелді, Есет, Баубек деген алты бала туады.

Қаратоқадан Иса, Жақия, Зікірия деген үш бала туады, алғашында Шопанды (Байтоқаның баласын) бауырына салып асырап алған. Байтоқадан Жылғара, Шопан, Дәуғара туады. Ал, Жылғараның өз кіндігінен туған он баласы болады. Мұса, Әлібек, Тұрлыбек, Есенбек, Төре, Жетпіс, Аю, Қисық, Мұжан, Шүкей.

Жылғараның балаларының саны жөнінде әр түрлі пікірлер бар: бірі – 13 бала, екіншісі – 16 бала деп санын көбейтіп айтады. Ал деректі құжаттарға сүйенсек (патшаның марапаттау қағаздарында, мінездеме-формалы тізімдерінде т.б.) 10 баласы бар деп көрсетілген. Бұл тұжырымды Дүйсенбі Әуелбеков те растайды. Аталған балаларының аттары да кей жерлерде өзгеріп кеткен.

Құрымсы би мен Жылғара жоғарыда жазылғандай үшінші атадан қосылады.

Жылғараның есімі жөнінде бір ауыз сөз айта кетейін. Ел аузында «Зілқара» есімі қалыптасып кеткен.

Бірақ азан шақырып қойған тиесі аты «Жылғара» болуы керек. Оған дәлел де жоқ емес. Бұл жөнінде облысымыздың белгілі журналисі, көрнекті азаматы, аталып отырған тұқымның тумасы марқұм Дүйсенбі Әуелбеков Жылғара екендігін жазып кеткен еді. Одан соң ардагер ұстаздар, әдеби тарихи зерттеушілер Социал Жұмабаев пен Қайролла Мұқановтар да архив негізінде есімі Жылғара болғанын баспа бетінде жариялаған еді. Шынында көптеген архив деректерінде «Джылғара» деп жазылған. Орыс орфографиясының заңдылығы бойынша «Д» әрпі тек «Ж» әрпінің алдына қойылатындығы белгілі. Орыс патшалығы кезінде толтырылған құжаттарда (грамоталар, мөр, атаулы тізімдер т.б.) Байтоқинның есімі Джылгара деп көрсетілген.

Жылғараның атағы мен беделі кезінде елден асты. Ең бастысы байлығы. Отарлаған қойы, үйір-үйір жылқысы, аша тұяқ қара малы нақтылы байлық емес пе? Ол Меккеге де апарарды, әкімдікке-билікке де жеткізеді. «Болыс болдым, мінекей...» деп Абай айтқандай көпшілік жағдайда қол ұзындық қаражатқа байланысты болғаны шындық. Абайдың бұл сөзі бүгін де өз маңызын жоя қойған жоқ сияқты. Бүкіл Атығай мен Қарауыл елі кезінде Жылғараның ашса алақанында, жұмса жұдырығында болғаны анық.

Дуанның заседателі болып жүрген кезінде Жылғара көзге түсіп, көп жұмыс атқарады. Сол кездері аға сұлтандыққа Ғұбайдолла сайланса да, оның өз қызметін атқаруы мардымсыз болады. Жылғараның мүмкін көктен іздегені жерден табылып, осы аға сұлтандық күтіп тұрған шығар. Нәтижесінде солай болды, сайлаусыз Көкшетау дуанының бірнеше рет аға сұлтаны

болды, сол қызметті ұзақ жылдар атқарады да. Жылғараның атқарған қызметі Көкшетау дуанына және оның басшыларына байланысты болғандықтан, әсіресе хан тұқымы Ғұбайдолла Уәлихановпен алма-кезек өткендіктен бұл жәйтқа арнайы тоқтала кетейік.

Ғұбайдолла Уәлиханның үлкен ұлы, Бұрабайдың атақты Қызылағаш өңірінде туған. Бұл жерді атақты дейтініміз атасы хан Абылайдың ордасы болған орын. Әкесі Уәли өлгенде ер жеткен жігіт шағы екені белгілі. Шоқан Уәлиханов пен Г.Н.Потаниннің жазған еңбектерінде Ғұбайдолла Уәлиханның алғашқы әйелінен, ал Шыңғыс соңғы әйелі Айғанымнан туған деп көрсетілген.

Ресей хандық құрылымының қазақ жерінде жойылатының хабарласа да Ғұбайдолла хандықты сақтау жолын ойластырады. Абылай атасының саясатына сүйеніп, Ғұбайдолла Қытай империясымен байланысын үзбейді, Қазақстандағы басқару жүйесін бұрынғысынша сақтауға тырысады. Уәли әкесінің хандық тағын сақтай береді. Бірақ Александр-I орыс патшасының (22.ҮІІ. 1824 ж.) жарлығы – «Сібір қырғыздарын басқару уставы» үлкен төңкеріске, өзгеріске әкеледі. Батыс Сібір губернаторы Ғұбайдолламен кеңес жүргізіп, аға сұлтандықты ұсынады. Ғұбайдолла бұған келісім бергенімен, іштей наразы болған, Қытаймен байланысын ішінара жүргізе берген. Патша үкіметі оның ниетін сезіп, артынан аңдытып, дуан қызметінен алшақтатады. Осыған ыза болған Ғұбайдолла Есіл жиегіндегі жайлауға барып жатып алады. Дегенмен Қытай империясымен байланысын үзбей, қайта оны жандандыра түседі.

Ақыры Баянауыл жерінде қытайлықтармен кездесу кезінде Ғұбайдолланы орыс солдаттары қоршап алып, Омбы қаласына айдап әкеледі. Осы кезден бастап Қасым Абылайханов пен Саржан-батыр бастаған көтеріліс етек ала бастайды. Қасым генерал-губернатордан Ғұбайдолланы тез арада босатуын талап етеді. Ғұбайдолла босап шығады, бірақ айтқанынан қайтпай, аға сұлтандыққа мойынсұнбайды.

1826 жылы жазда Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып Абылай Ғаббасов (Ғұбайдолланың жиені) сайланады, 1832 ж. өледі.

1832-1838 жылдар аралығында Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып Ғұбайдолла қайта сайланады. Полковник дәрежесіне дейін көтеріледі. Ғұбайдалла Уәлиханов шамамен 1777 ж. туып 1851 жылдары қайтыс болған. Ол алтын медальмен және «Аға сұлтан Ғ.Уәлиханов» деп жазылған алтын қылышпен марапатталған. Өмірінің соңғы жылдарында отырықшылыққа көшіп, Қопа көлінің маңына және Бурабайдағы Қызылағашта өзіне арнап үйлер салғызады.

Бірақ, Ғұбайдолла Кенесары Қасымовтың көтерілісін қоштады деп айыпталып, Сібірге «Итжеккенге» жер аударылады, содан тек 1847 жылы ғана оралған (8 жыл жүріп), 1851 ж. ол қайтыс болады.

Енді Жылғараның елге жасаған жақсылығын, жанашырлығын айта кетейік. 1811 жылы Андағұл – Ораз – Бәйімбет болысы атынан Жылғара Байтоқин генерал Глазенапқа хат жазып, сауатты молла сұратқан екен. Глазенап Орынбордың әскери генерал-губернаторы князь Волконскийге хабар беріп, болыс елдің өтінішін жеткізеді. Нәтижесінде Орынбор губерниясы Челябині

округіндегі Мещеряков діни басқармасына қарасты Азаматов басқарып отырған мұсылмандар орталығынан білімді, оқыған Яман Явгозин деген молланы белгілейді. (Алматы мемл.архив, 374 қор, 1 тіркеу, 1085 іс. Бұдан былай: А.М.А. қор, тіркеу, іс деп қысқаша жазылады).

Явгозин өзінің жанұясымен осы Атығай жеріне көшіп келген. Ол алда аталған болыс төңірегінде ислам дінін уағыздап, түрлі оқу орындарында діни сабақ береді, балалардың да, үлкендердің де сауатын ашады. Құдайға құлшылық ету, бес мезгіл намаз оқу, құран шарттарын үйрену т.б. уағыздау ісімен айналысады. Көп жыл халыққа еңбек етіп, құдай жолын үйретіп, жасы келіп қартайған соң қайта еліне – Челябинге 1835 жылы көшеді. Бірақ өзінің орынына баласы Желладин Яман-Құлын тастап, орналастырып кетеді.

Осы жағдайды айтып Жылғара Байтоқин шекара басқармасына (22.IY. 1842 ж.) хабарлама жасайды, одан кейін мәселенің ізін суытпай (12.Y.1842 ж.) Орынбор азаматтық губернаторына өтініш-хат жолдайды. Ол хатта Көкшетау дуанына қарасты Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысында Яман Явгозин молла болды, көп еңбек сіңірді, елдің сауатын ашты, діни уағыздар таратты, бірақ жасы келіп, қартайып еліне көшіп кетті делінген. Оның орнында қалған баласы Желладин, қызметін ойдағыдай атқарып жатыр. Осы Желладинді бізде қалдырып, бекітулеріңізді сұраймын деп өтініш білдіреді.

Орынбор губерния басқармасына қарасты ішкі істер министрлігі осы аталған сұрауға жауап қайтарады (31.YII. 1842 ж.). Жауапты Батыс Сібір шекара басқармасының бастығы полковник Вишне夫斯基ге

жібереді. Хаттың мазмұны: Орынбор мұсылмандары діни жиналысының шешімі бойынша Желладин Яман-Құлы аталған болыста дін уағызын жүргізе алады деп айта алмаймыз. Себебі Желладиннің моллалық оқу-мамандығы, арнаулы білімі бар деген мағлұмат бізде жоқ және ол мамандар тізімінде де жоқ.

Сонымен Патшалық Ресей кезінде де дінге аса мән берілген екен. Ал, елдің қамын ойлап жүрген Жылғараны да бұл жерде ерекше атап өткеніміз жөн болар.

Енді Жылғараның аға сұлтандыққа қалай өткендігі жайында толығырақ тоқталайық. Батыс Сібір генерал губернаторына бірнеше хаттар түседі. Әңгіме Көкшетау дуанының аға сұлтаны жөнінде болып отыр, яғни осы дуанның заседателі Жылғара Байтоқинды, облыстық Кеңестің дуан басшылары жөніндегі ережесіне сәйкес, аға сұлтан қызметіне жоғарлату және штат тізіміне енгізу еді. Генерал губернатор жауапты кешіктіргенімен қойылған мәселені оңынан шешкен. Бұл сұрақты заңдастырған жөн, Ғұбайдолла өз қызметіне қайта оралғанға дейін, егер ол оралса, Жылғара Байтоқинді ереже-заң бойынша тағайындауға болады. Дегенмен облыстық Кеңестің шешімі қажет болар деп генерал өзінің ақыл-кеңесін айтады. Осы әңгімелерден кейін Көкшетау дуаны Жылғараға толық мінездеме жазып, Омбы облысының бастығы полковник Броневский мырзаға жеткізеді. Мінездеме, әрине, Жылғараның жақсы жағынан жазылып, сіңірген еңбегі, қабілеті толық баяндалады. Ол заседатель бола жүре аға сұлтанның қызметін қоса атқарған, осы жағдай оның қабілеттілігін толықтыра сыпаттайды.

Батыс Сібір генерал губернаторы берген ұсыныстар мен Көкшетау дуанының жазған мінездемесін ескере келе Омбы облыстық Кеңесі 1825 жылдың 29 мамыры күні осы мәселе жөнінде өзінің отырысын өткізген. Отырысқа 11 адам қатынасады. Кеңесте Көкшетау дуанының заседателі Г.Мутинцев мырза хабарлама жасайды. Ол белгілі, «тәжірибелі кеңесші» деп есептелген (архивте-орысша «Титулярный советник» деп жазылған). Мутинцев Көкшетау дуанының жайына қысқаша тоқтала келе, оның басшысы Ғұбайдолла Уәлиев өз қызметін дұрыс атқармағанын, бұл қызметті Ж.Байтоқин орындап отырғанын бастан-аяқ баяндап береді. Байтоқинның жұмысы ауыр, бірақ еңбек ақысы аз, жанұясы дуаннан 200 шақырым жерде тұрады. Өз аттарымен бүкіл болыстарды аралайды деп шын жанашырлық білдірген. Сонымен, Омбы облыстық Кеңесі отырысының шешімі бойынша Ғұбайдолла Уәлиевтің орынына аға сұлтан болып Жылғара Байтоқин тағайындалады. Бұл заңды түрдегі шешім. Сайлауға дейін немесе бастығы қайта оралғанға дейін оның қызметін орынбасарларының бірі атқаруға міндетті. (А.М.А. 338 қор, 1 тіркеу, 603 іс).

Генерал губернатордың ұсынысы, облыстық Кеңестің шешімі, Көкшетау дуанының сұрауы бойынша облыс басшысы қарамағындағы қазыналық экспедиция бөліміне (қаржы бөліміне) осы мәселені егжей-тегжейімен анықтап, Ж.Байтоқиннің жалақысын іреттеуді тапсырады.

Ж.Байтоқин аға сұлтандық қызметті 1824 жылдың 8 тамызынан бастаған. Ендеше заседательдік жалақысы

осы күннен бастап қысқартылып, аға сұлтандық жалақы төленсін делінген нұсқауда.

Омбы облыстық қазына экспедициясы облыс басшысына, Көкшетау дуанына және басқа да мүдделі орындарға осы мән-жайды жазбаша хабарлайды. Штат кестесі бойынша аға сұлтанға жылына 1200 сом (рубль) ал заседательге 200 сом еңбек ақы белгіленген. Көкшетау дуанының аға сұлтаны Ғұбайдолла Уәлиев үш айға 326 сом 70 тиынның орынына 613 сом 30 тиын еңбек ақы алған. Артық төленген ақша қазынаға қайтарылады. Аға сұлтан Ж.Байтоқинге 1824 жылдың 4 айы мен 22 күніне қосымша (бұрынғы табысына) 413 сом 33 тиын төленетін болды. Ал, 1825 жылдан бастап ол таза аға сұлтанның еңбек ақысын алатын болады делінген хабарламада.

Жылғара Орта жүз депутаттары құрамында Петерборда әміршінің қабылдауында болып, онда поручик шені беріледі. 1828 ж. аға сұлтандар Абылай Ғаббасов, К.Таукин және Алшынбай бимен қосылып Петерборға екінші рет барған.

Сөйтіп, Жылғара сайлаусыз аға сұлтандыққа тағайындалады. Жылғараның елге де, дуанға да екінші рет аға сұлтандыққа тағайындалып еңбегі сіңгендігі белгілі. Батыс Сібір басқармасы Омбы облысы, одан әрі патша үкіметіне аты шығып, оны екі рет алтын медальмен марапаттайды, әскери дәрежесі подполковникке жетеді. Кезектегі дәреже – «дворян» атағын алу. Бұл басқа ұлттың өкілдері түгілі, кез-келген орыс зиялыларының қолы жете бермейтін дәреже.

1842 жылы Батыс Сібір қазақтарының шекара басқармасына хат түседі. Онда Көкшетау дуанының аға

сұлтаны Жылғара Байтоқин жөнінде формалы тізім жасау, жіберу жөнінде сөз болады. Формалы тізім – бізше анкета болғанымен ол тізімде адамға мінездеме толығырақ жазылады. Әңгіме бұл жерде Ж.Байтоқинге «Ресей империясының дворяны» атағын беру жөнінде болып отыр. Сол жылы, 4-5 айдың ішінде формалы тізім жасалып, Сенат басшысы және Батыс Сібір генерал губернаторына одан соң, Герольдмейстерге жеткізіледі. Ол тізім Ресейдің негізгі заңына сүйене отырып жасалынған. Көкшетау дуанының аға сұлтаны подполковник Жылғара Байтоқинге «Дворян» атағын беру үшін жазылған мінездеме-анкетада нақты, тиянақты толық мәліметтер беріледі. Ресейде бұл атақ «потомственный дворянин» деп жазылады. Осы мәліметтер бойынша Жылғараның өмірбаянын анықтай алдық.

«Дворян әулеті» атағын беру үшін жазылған құжаттарда Жылғараға «умен, краток, в поведении строгий» деген мінездеме берілген. Дворян атағын алу үшін, заң бойынша, аға сұлтан болып үш жылдан бірнеше рет сайлануы керек. Мәселен Абылай Ғаббасов сұлтан және оның балалары Көкшетау дуанында аға сұлтан болды бірнеше дүркін, Тұрсын Шыңғысов Қарқаралы округінің соты болып бірнеше рет сайланады, сондықтан олар көп жеңілдікке ие болған. Подполковник Жылғара Байтоқин аға сұлтандыққа үшінші рет тағайындалды, бірақ үшінші тағайындалудың мерзімі әлі аяқталмағанын ескерте кеткен анкетада.

Батыс Сібір бас басқармасы (19.IX.1842 ж. Омбы қаласы) Көкшетау округінің аға сұлтаны Жылғара Байтоқиннің дворян атағын алу үшін жазылған іс

қағаздарында түсініксіз, күмәнді жерлерді анықтау керек деп шекара басқармасына тағы да хат жолдаған. Хаттын соңында Жылғара Байтоқин жөнінде нақты, адал, ақиқат материалдармен толықтыруды сұрайды.

Дворян атағын алу үшін қаншама құжат қажет болған, ал олардың шындығы бастан-аяқ тексерілген. Ж.Байтоқинның қызыметі, алған наградалары сарапталып анықталған. Дегенмен көмескі жерлері де, күмәнді күдіктері де болмай қойған жоқ, ерсілі-қарсылы жазыстың өзі осыған куә. Жылғараға «Дворян» атағын беру жөніндегі ұсыныстар, жазыстар 1841 жылдың басында басталады. Содан әңгіме 1844 жылға дейін созылыпты. Жылғараның «дворян» атағын алу үшін жиналған іс-қағаздардың ішіндегі әскери атағы, алған медальдары мен ордендерінің куәліктері қатаң тексерілген, қызметтегі қабілеті мен іскерлігі, тіпті Ресейге деген көзқарасы мен адал берілгендігі анықталған. Содан кейін ғана дворян атағының грамотасын жасауға Жылғара 45 сом (орысша рубль) мөлшерінде ақша төлейді.

Дворян атағын алатын адамға жеке герб жасалады. Оның тарихын айта кетейік. Герб белгілі бір композицияға құрылған, элементтері тәртіппен орналасқан, бекітілген ережеге сәйкес жасалған графикалық кескін-фигура болып табылады. Оны «Геральд» фигурасы деп атайды (шет ел сөзі). Герб белгілері ежелден тарихи жеке тұлғаларға, қалаларға, мемлекетке арнап жасалады. Мемлекет гербі «елтаңба» деп аталады. Патшалық Ресейде 17 ғасырдан бастап гербті бір ұрпақтың немесе жеке тұлғаның тарихи дәстүрін, қызметін, сіңірген еңбегін анықтайтын белгі

іретінде пайдаланған. Оны мемлекеттік орган заңдастырып бекітеді. Гербтың графикалық кескіні, қандай заттардан қалай жасалатындығы, мөлшері көрсетіледі. Гербтің куәлігі-дипломы қоса беріледі. Герб пен мөрді, куәлік пен грамотаны жасайтын ұжымды – «Геральдия» ал оны басқаратын адамды «Герольдмейстер» деп атаған.

Герб, мөр ат-тұрманға тағылатын сияқты оюлы түсті жарқырауық металдардан (күміс, жез т.б.) жасалған. Формалы тізімде Жылғара 75 жаста деп көрсетілген (бұл 1841 жыл), ал 1849 ж. қайтыс болса (әйелінің, балаларының айтуынша) онда ол 82 жыл ғұмыр жасаған деп айта аламыз. 1824 жылдың 29 сәуірінен бастап, Көкшетау дуанының ашылуына байланысты, заседатель қызметіне сайланады, білім дәрежесі 9 сынып болып белгіленген. Александр лентасына тағылған алтын медальмен марапатталады. Сол жылдың қыркүйек айынан бастап аға сұлтандық қызметке ауысады, яғни Көкшетау округін басқарады. Ол қызметті 1826 жылдың маусым айына дейін жалғастырған.

Жылғара подполковник атағын алғаннан кейін Владимир лентасына тағылған екінші алтын медальмен марапатталады. Ол 1838 жылдан бастап аға сұлтандық қызметке қайта оралған. Анкетада (формалы тізімде) Жылғараның шекара басқармасын басқарған, бірақ оның қай жылдан қай жылға дейін екендігі (айы, күні) көрсетілмеген. Осы жәйтті және басқа жетіспей тұрған жерлерін архивтен қарауды ұсынған көрінеді. Әсіресе, Патшалық Ресейге Жылғара Байтоқинның ант бергендігі

жөнінде еш дерек жоқтығы ескертіледі. (А.М.А. 345 қор, 1 тіркеу, 23 іс қағаз).

Жылғара Байтоқиннен қалған ескерткіш – мұра Николай I орыс патшасының берген «дворяндық» атағы жөніндегі грамотасы еді. Бұл грамота біздің облыстық өлке-тану мұражайында сақталған. Грамотаның сыртқы әшекейі де, ішкі мазмұны да таңқаларлықтай. Әр беті әдемі, түрлі-түсті оюлармен көмкерілген. Оюлардың әр жерінде квадрат-торға салынған аңдардың, жануарлардың, құстардың, әскери жауынгерлердің суреттері бар. Грамотаның бірінші бетінің ұшар басында екі басты қыран құстың суреті, Ресейдің символы-гербі тұр. Осы әшекейдің ішінде грамотаның тексті жазылған. Яғни, ескі славян графикасына ұқсас алтын әріптермен әдемілеп жазылған мәтін-сөйлемдері көз тартады.

Жылғара Байтоқинның «Дворян әулеті» атағын алу жөніндегі грамотасының тексін (мазмұнын) орысша беріп отырмыз.

*«Божю
поспешествующего милостию,
Мы, Николай Первый, Император и самодержец
Всероссийский*

*Мы, Николай первый, император и самодержец
всероссийский Московский, Киевский, Владимирский,
Новгородский, Царь-Каменский, Царь Польский, Царь
Сибирский, Князь Смоленский, Витебский, Волынский,
Томский и Финляндский, Князь Эстляндский, Курляндский,
Карельский, Тверский, Пермский, Вятский, Болгарский и
Великий Князь Новгородский, Черниговский, Рязанский,
Ростовский, Белозерский и вся Северные страны.*

Повелитель и государь Картлинские, Грузинские и Кабардинские земли и области... и прочая, и прочая, и прочая Объявлен всем вообще и каждому особливо чрез сию Нашу Жалованную Грамоту, что...Мы по самодержавию от Всемогущего Бога Нам данной Императорской власти и по природной Нашей милости и щедроте всех наших верных подданных честь, пользу и приращений Всемилостивейше всегда защищать и им желаем: и однако ж не иначе потому склонны, чтобы тем наших верных подданных и их роды честью, достоинством, такоже и особенного Нашею милостию по их состоянию награждать повышать и надлежащими преимуществами жаловать и в оных подтверждения которые по всеподданнейшей своей к службе Нашей ревности, Нам и Государству Нашему отменные пред прочими услуги и верность показывают

А известно Нам, что Наш верноподданный Подполковник Джилгара Байтокин в 1796 году произведен в Поручики, 1824 г. 29 апреля Киргиз-Кайсацким народом избран в Кокчетавский окружной приказ Заседателем, этого же года 6 мая пожалован в 9 класс, и золотою медалью на Александровской ленте, 22 февраля 1927 года произведен в Майоры, а 8 ноября 1930 г. в Подполковники и пожалован золотою медалью на Владимирской ленте; с Сентября 1824 г. по июль 1826 г. и с 28 августа 1839 г. по 24 декабря 1841 г. исправлял должность Старшего Султана в упомянутом Приказе, - и всегда к службе Нашей оказывает усердие и ревность. То Мы в воздаяние ревностных его Подполковника Джилгара Байтокина заслуг, такоже и по Нашей Императорской склонности и щедроте,

которую Мы для награждения добродетелей ко всем Нашим подданным имеем и по дарованной Нам от всемогущего Бога самодержавной власти Всемилоштивейше соизволили помянутого нашего верноподданного Байтокина в вечные времена, в честь и достоинство Нашей Империи Дворянства, равнообретающемся в Нашей Всероссийской наследной Империи, Царствах, Княжествах и Землях прочему Дворянству, возвести, постановить и пожаловать, яко же мы сим и силою сего его Байтокина в вечные времена, в честь и достоинство Нашей Империи Дворянство вводим, постановляем и жалуем и в число прочего Всероссийской Империи Дворянства таким образом включаем, чтоб ему и потомству его по нисходящей линии в вечные времена всеми теми вольностями, честью и преимуществом пользоваться, которыми и другие Нашей Всероссийской Империи Дворяне по нашим правам учреждениям и обыкновениям пользуются.

Для вящего же свидетельства и в признак сей Нашей императорской милости и возведения в Дворянское достоинство, жалуем ему Байтокину нижеследующий Дворянский Герб.

В червленном щите четыре горизонтальные золотые полосы. Щит украшен дворянским шлемом и бурлетом золотого и червленого цветов; над бурлетом три червленые страусовые пера. Намет на щите червленный, подбитый золотом. Чего ради жалуем и позволяем помянутому Нашему верноподданному Подполковнику Байтокину вышеподписанный Дворянский Герб во всех честных и пристойных случаях,

в письмах, печатях на домах и домовых вещах и везде, где честь его и другие случающиеся обстоятельства того потребуют употреблять по своему изволению и рассуждению, так как и другие Нашей Империи Дворяне оную вольность и преимущество имеют. И того ради всех чужестранных Потентатов, Принцев и высоких областей владетелей також Графов, Баронов, Дворян и прочих чинов, как всех вообще, так и каждого особливо через сие дружесбно просим, и от всякого по достоинству чина и состояния благоволительно и милостиво желаем оному Байтокину сие от Нас Всемилостивейшие пожалованное преимущество в их Государствах и областях благосклонно позволять, а нашим подданным какого бы чина, достоинства и состояния оные ни были, сим Всемилостивейшие и накрепко повелеваем помянутого Байтокина за Нашего Всероссийской Империи Дворянина признавать и почитать, и ему в том, також и в употреблении вышеозначенного Дворянского Герба и во всех прочих Нашему Всероссийской Империи Дворянству от нас Всемилостивейшие позволенных правах, преимуществах и пользах предосуждения, обид и препятствия отнюдь и ни под каким видом не чинить.

А для вящшего уверения Мы сию Нашу жалованную Грамоту Нашею собственною рукою подписали и Государственною нашею печатью укрепить повелели. Дана в 1 августа 1852 года.

Император Романов Николай.

Министр Юстиции Статс Секретарь Малинин.»

Бұл Жылғара Байтоқинге «Дворян әулеті» деген атақ берілгендігін растайтын бірден-бір құжат болмақ. Сол грамотаның бір бетінде Байтоқинның гербі басылған. Ол гербте әшекей оюлы гүлге ілінген төрт алтын жолақты қызыл лента құрайды.

Бұл грамотада Жылғараның сіңірген еңбегі мен атақ дәрежесі толық қамтылған. Атап айтқанда: Фамилиясы, аты, жасы, нәсілі, от басы, балаларының саны т.б. тегіс қамтылған. Одан соң қызметі, яғни заседатель, аға сұлтан болғандығы, білім дәрежесі, әскери атағы поручик, майор, подполковник (1796, 1827, 1830 жылдар), Александр және Владимир ленталарындағы алтын медальдармен марапатталуы жазылған. Жылғара Байтоқинның адал қызметін де атап өтеді. Дворян атағын алған адамға және оның жанұясына берілетін жеңілдіктер, олардың құқықтары өмір бойы сақталады делінген. Грамота 7 бет.

Грамотаның сөйлемдерінің соңына Ресей патшасы Николай Романов пен оның статс хатшысы, әділет министрі Малинин қол қойған. 27 тамыз 1852 жыл.

Ғұбайдолла Уәлиханов пен Жылғара Байтоқин 19 ғасырдың бірінші жартысында аға сұлтандықты қолдарында ұстап, елге аттары шықты. Солармен қатарласып елге еңбек еткен, ел басқарған, алма-кезек аға сұлтан болған Абылай Ғаббасов, Тоқтамыс би болатын. Олардың ісін жалғастырған аталған адамдардың ұрпақтары, туыстары Әбілхайыр және Пірәлі Ғаббасовтар, Маңдай Тоқтамысов, Мұса Жылғарин және төре тұқымынан Шыңғыс Уәлиханов т.б. болған. Бұлардың көпшілігі әскери дәрежесін алып, медальдармен марапатталған.

Жылғара мен Тоқтамыс сияқты аға сұлтандар сайланбай тек тағайындалса да қызметтерін асыра орындады. Ал, олар дуанның (орынбасары) заседательдері болып сайланды, сондықтан аға сұлтан болу олардың құқығына жатады.

Топ жарған Тоқтамыс би жөнінде бірер сөз. Ол Орта жүздің атақты билерінің бірі. Шығу тегі Атығай руы, Бағыс тармағынан тарайтын Назар баласы Жанұзақтың ұрпағы Тоқтамыс пен Төбет еді. Тоқтамыс төбе би болды. Оны Орта жүз түгел таныды, Патша үкіметі де онымен санасқан. 1826 жылы Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып тағайындалады, бірақ екі жылдан кейін қайтыс болады. Бабасан – Бағыс болысы Бурабай, Тайынша өңірін мекендеген. Бұл жерді кезінде Ғаббас төренің, Тоқтамыс бидің балалары басқарған. Ол кезде бұл болыстар бүгінгі Омбы облысының біраз жерін де қамтыған екен.

Тоқтамыс бидің баласы Маңдай Тоқтамысов та белгілі адам болған. 1795 жылы туған, старшын, штабс-капитан, болыс, аға-сұлтан болған. Егін егу, өнер үйрену, кен көздерін ашу т.б. қолдап көмек жасаған. Маңдайдан туған Әбдіғалфар да кезінде көзі ашық, сауатты адам болыпты. Сібір Кадет корпусын бітірген (Омбыда), аға сұлтанның хатшысы, Губерния секретары, жүз басы, аға сұлтан қызметтерін атқарған. Шоқанның досы... Тоқтамысовтар «Дворян әулеті» атағын алған.

Абылай Ғаббасов 1829 жылы аға сұлтан болған, бірақ 1832 қайтыс болады. Аз уақыттың ішінде көп іс тындырған. Әсіресе тәуелсіздік пікірін Петерборда да білдірген адам. Оның ісін кейін баласы Әбілқайыр Ғаббасов жалғастырады болыс, майор, алтын медаль

атағын алған, аға сұлтан болған. Одан кейінгі Пірәлі Ғаббасов та көп қызмет атқарған екен. Капитан. Болыс. Аға сұлтан. Қытай елшілігінде жүрген. Сайып келгенде осы Ғаббасовтар әулеті Көкшетау дуанын басқарған, Бағыс, Бабасан, Баба, Құдайберді-Бәйімбет болыстарында болып, соларды тірек еткен. (Тортай Садуақасов. «Ел мен жер». А.Дайк-Пресс. 2003).

Аға сұлтан қызметін атқарған адамдар және олардың қай жылдары болғандығын алынған деректерге сүйене отырып, айта кетейік: Ғұбайдолла Уәлиханов – 1824, 1832-1838, Жылғара Байтоқин – 1824-1826, 1838-1841, Тоқтамыс би – 1826-1827, Абылай Ғаббасов – 1829-1832, Әбілқайыр Ғаббасов – 1841-1845, Маңдай Тоқтамысов – 1845-1851, Маңдаев Әбдіғафар – 1852-1854, Пірәлі Ғаббасов – 1854, Шыңғыс Уәлиханов – 1860-1866, Мұса Жылғарин – 1866-1868.

Хан тұқымдарынан Шыңғыс Уәлиханов (Шоқанның әкесі) жөнінде де ерекше айтатын жәйттер көп. Ол 1834 жылы Құсмұрын дуанына аға сұлтан болып сайланады, бір емес бірнеше рет сайланады (әр сайлану 3 жылдан). Әскери дәрежесі полковникке дейін өскен, алтын медальмен марапатталған, Сібір Қазақтарының (Қырғыздарының) Басқармасында кеңесші болып істеген (1852 ж.), қазақ депутаттығының құрамында Петерборда болған. Көкшетау дуанына 1860 жылы аға сұлтан болып сайланады. Бұл күндері Шыңғыс тұқымынан шыққан Шота Уәлиханов қоғам қайраткері, атақты сәулетші, мемлекет сыйлығының лауреаты.

ЖЫЛҒАРА МЕН ЕСЕНЕЙ

Бұл екеуі де елдің еркесі, екі рудың серкесі атанды. Адамның аты байлығымен де, билігімен де, ақылымен де шығары белгілі. Осылардың бәрі де екеуінің маңынан, я бойынан табылары сөзсіз, ендеше Жылғара мен Есеней сияқты екі ірі тұлғалардың байланасы мен ара қатынасы қандай болған? – деген сұрақ өзінен-өзі туындайды. Жылғара Атығай руынан, ал Есеней Керей руынан шыққан. Бұл екі ел ежелден іргелес қоныстанып, нағашылы, жиенді болып, осы күнге дейін келе жатыр. Себебі қыз алысып, қыз берісіп құдандалы болғалы не заман. Ендеше олардың басшылары да көршілес отырып, бір-бірімен араласпауы мүмкін емес. Он тоғызыншы ғасыр, 20-50 жылдар аралығында Жылғара мен Есеней бір кезеңде кемеліне келіп, ел басқарып аттары шығады, Ресейге де жақсы қызмет етеді. Елді, жерді аман сақтап қалу үшін отарлап отырған Ресеймен ымыраға келмеуге және болмады, ал бүкіл ел сыйлап отырған беделді адамдармен Ресейдің санаспауы мүмкін емес еді.

Бұл екеуінің ара-қатынасын ерекше жақындататын тағы бір жәйт бар. Ол жәйтті айтпас бұрын, алдымен Есеней жөнінде толығырақ тоқталайық. Үйткені Есенейді бірі білсе, бірі білмейді. Білетіндерінің өзі «ол би болған, бай болған» деген қағиданы бетке ұстап, Кеңес үкіметінің шашбауын көтерді емес пе? Ал, Жылғара жөнінде ол кезде баспа беттерінде мүлде басылмады. Тек, ел аузында қалған әңгіме-естеліктер ауызша ғана сақталған. Омбы, Алматы архивтерін (мұрағаттарын) ақтарып отырсақ тарихтың тарамдалған, бұғып жатқан беттері ашылады екен. Онда іздесең қалтқысыз шын деректер табылары сөзсіз.

Есене́й Естемесов ел басқарған, ел қорғаны болған адам. Сибан-Керейдің болысы, Батыс Сібір генерал-губернаторының кеңесшісі, Аманқарағай дуанының заседателі (аға сұлтанның орынбасары), Құсмұрын дуанының аға сұлтаны болып қызмет атқарады. Сол қызметтерде жүргенде ел қорғаны болып тонаушы, барымташы адамдармен тікелей батыл күрескен, жәбір көрген адамдардың жоғын жоқтап, малын, жерін қайтарып берген. Сайып келгенде сөзге шешен, білекке батыр, ақылға алғыр адам болған екен.

Тарихи деректерге сүйенсек Есене́й 1798 жылы Қызылжар маңындағы Бескөл қонысында Естемес шаңырағында дүниеге келген. Ол Ашамайлы Керейдің Сибан руына жатады. 1871 жылы қайтыс болғаннан кейін денесін «Бүркеу» деп аталатын соңғы қонысына апарып қояды. Ол жер қалың Керейдің ортасы – Жамбыл ауданындағы Ғабит Мүсірепов ауылының маңы еді.

Есене́й алғаш ауыл молдасынан оқып, хат таниды, сауатын ашады. Одан соң Қызылжардағы медреседе оқиды да, діни білім алады. Осы шаһарда татар, орыс балаларымен араласып жүріп, сол тілдерді меңгереді. Білімін тереңдету мақсатында, әкесінің көмегімен Үргеніш медресесіне түседі, сонда араб тілін де жақсы меңгереді. Сауатты, білімі жетілген азамат Батыс Сібір мұсылмандарының діни орталығына орналасады да, дін жолын қуады. Онда негізінен қазақ, татар, башқұрт ұлттарының өкілдері болған. Ол орталықтың басшысы-имамы Марал-Ишан Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы адам. Астыртын ұлт-азаттық қозғалысқа қосылады. Бұл кезде Ресей патшалығының өкілдері

Петропавл қаласын және оның маңындағы қолайлы - өздеріне ұнаған жерлерді иемденіп, құрылыстарын, қорғандарын салып, орната бастаған. Сол кезде Есеней елі ата қонысы – Бескөлден көшіп, батысқа қарай қоныс аудары бастайды.

Дін үшін, ел бостандығы үшін ұйымдасқан ұлт-азаттық қозғалысқа сол кездегі көзі ашық азаматтар бейжай қала алмады. Есеней ел арасында «жүз басы», «мың басы» атағын алып «Ер Есеней» атанады. Соның нәтижесінде елдің байлары, билері, батырлары Есенейді ел басы, ел «Шорасы» (кіші ханы) етіп сайлау үшін оны дайындайды. Хандық жойылса да (1819 Патшаның жарлығымен) Есеней елдің шорасы болып қала береді (бұл шамамен 1819-1824 жылдар).

Жылғара жоғарыға да, төменге де жаққан адам. Заседательдікке ел сайлады, аға сұлтандыққа патша үкіметі тағайындады. Осы қызметтерді көп жыл атқарды. Өзінің сауатымен, ақылдылығымен, қызметімен бүкіл дүйім елге жағып, атағы Сібірдің жеріне де тарайды.

Жылғара мен Есенейге елі бас иген, кезінде айдарынан жел есіп, жұлдыздары жарқырап тұрды. Дәл осы кезде Тоқтамыс, Мүсет, Жылғара, Қожағұл, Есеней т.с. сияқты елдің бектері Орталық Қазақстанда округтер (дуандар) ашу жөніндегі Ресейдің саясатына қарсылық білдіреді. Кең байтақ елімізді қатаң бағындыру мақсатында ашқалы отырған округтерге (дуандарға) бүкіл ел, оның ішіндегі Атығай-Қарауыл, Керей-Уақ халықтары, төре тұқымдары қарсы болады. Күш атасын танымас дегендей Ресей өзінің дегенін істетті.

Барлық жерде 1824 жылдан бастап дуандар ашылса да, Құсмұрын дуаны (Керей-Уақ жері) 1830 жылға дейін құрылмады. Дәл осы кезде Есеней биліктен шеттеліп, аздап тоқырауда болады. Ал Жылғара Көкшетау дуаны ашылғаннан кейін билікке молынан ілікті. Ал, Есеней Аманқарағай дуаны ашылғаннан кейін (1830 ж.) аға сұлтандыққа Жалбыр Абдоллаұлын (Абылай ханның немересі) ұсынады. Өзінің бұл қызметке өтпейтіндігін сезген Есеней Жалбырды жақтап, сайлауды өзі ұйымдастырады. Ал, Есеней өзінің баяғы қазы-би қалпында қалып, ел ішіндегі дау-жанжалдарды шешіп, билік айтып, отыра береді. Бірақ Керей-Уақ болыстарының билігі шын мәнінде Есенейдің уысында болған.

1834 жылы Жалбыр қызметінен түсіп, Уақ шонжарларының қолдауымен Аманқарағай дуанының аға сұлтаны болып Шыңғыс Уәлиханұлы сайланады да, оның бірінші заседателі (орынбасары) болып Есеней сайланады.

Кезінде Есенейдің бақталастары генерал-губернаторға арыз-шағым жазып, оны заседательдіктен түсіртеді. Әйтеуір көпшілік қолдап Сибан-Керей болысына қайта старшын қызыметіне орналасады (1842). Осы кезде Кенесарымен байланысы қайта жанданып, қарым-қатынасы басталады. Алғашқы кезде де, бұл жолы да Есеней Кенесары көтерілісін (ұлт-азаттық) қолдап, оған ішін-ара көмектесіп отырады, мінетін ат, оның ат-тұрмандары дегендей. 1847 жылы Кенесары қазаға ұшырайды. Содан кейін ғана Ресей патшалығы Есенейге оң көзбен қарап, жақындаса түседі, оның төре тұқымдарымен араласпауын қалайды. Содан

соң Есеней Құсмұрын (алдында Аманқарағай) дуанына аға сұлтан болып сайланады.

Есеней төре тұқымдарымен құдандас. Оның Есенгелді деген ағасы, Еменәлі деген інісі бар. Әкесінің Есіркеп деген інісінен Есенаман, Есенәлі деген екі ұл туады. Әкесі Естемес хажы көзі тірісі кезінде Абылайханның ұлы Қасым төренің Бопан деген қызын Еменәліге айттырады, ал Есенәліге Абылайханның Абдолла деген ұлының Айтолқын атты қызын айттырады. Одан соң Есеней әкесінің батасын бұзбай қалың-малдарын төлеп, осы аталған төре қыздарын келін қылып түсіреді. Кейін Есенәлі қайтыс болады, оның жесірі Айтолқынды дәстүр-салт бойынша Еменәліге қосады.

Есеней өзі үш әйел алған адам. Алғашқысы өзінің ағасы Есенгелдінің әйелі Ғайынжамал. Ағасы Есенгелді қайтқан соң әменгерлік салтымен жесір қалған жеңгесі жас әйелді 17 жасар Есенейге қосады. Ғайынжамалдан Аманжол, Аманқұл атты екі ұл туады. Өкінішке орай екеуі де шешек ауруынан бір мезгілде қайтыс болған. Ал Ғайынжамал да ерте қайтыс болады. «Сүйек жаңғырту» ғұрпы бойынша Ғайынжамалдың сіңілісі Қаныкейді, екі жақтың келісімімен орын суытпай Есенейге қосады. Сөйтіп бас түйіскен жақын, сүйек ескірмес құдалық үшін «қайта сүйек жаңғырту» деген дәстүр жалғасады. Қаныкейдің шешесі – Жанәпия ерте дүние салады. Жас қалған Қаныкейді аға жеңгесі Жылғара мен Бишай өз қамқорлығына алып, тәрбиелеп өсіреді. Сондықтан Қаныкей біржағынан Жылғараның қарындасы болса, екіншіден тұңғыш қызындай болып кеткен. Қаныкей де

аға-жеңгесін өзінің әке-шешесіндей көріп, бауыр басып кетеді. Солардың қолынан ұзатылады.

Есенейдің үшінші әйелі Ұлпан. Ол жөнінде академик, классик жазушы Ғабит Мүсірепов өзінің атақты повестінде жазды, халықтың құлағы қанық.

Бір айта кететін жәйт Есенейдің әйелдерінен туған балалар тұрақтамаған, сәби кезінде өле берген. Содан Есеней өзінің қайнағасы Шопанның Сәлік деген баласын бауырына салып, асырап алады. Ал, Байтоқаның інісі Қаратоқада да бала алғашында болмайды. Ол Байтоқаның баласы Шопанды өз бауырына салады. Сондықтан Шопанның фамилиясы Қаратоқин болып кетеді. Қаратоқада кейін үш бала туады. Шопан да бір-екі сайлауда Көкшетау дуанының заседателі болып сайланады. Сәлік үйленіп одан Жүсіп деген ұл туады. Ақыры Есеней қартайғанда осы Жүсіптің қолына келіп орнығады. Қаныкей Есенейден бұрын қайтыс болып, оған Жамбыл ауданы Айымжан ауылының маңында ас беріледі. Есенейдің өлер алдындағы өсиеті бойынша Сәлікті және Жүсіпті, тиесі мал-мүлкін беріп, жанұяларымен туған жері – Атығай еліне қайтарады. Мал-мүлікті өзінің көзі тірісінде артында қалған ұрпақтарына, ағайын-туыстарына, жетім-жесірлерге бөліп кетеді Есеней.

Есенейдің елге жасаған жақсылығы аз емес. ол алдымен мұсылман жолын қуған адам. Мұсылмандықты уағыздап, мешіт салдырып, көпшіліктің алғысын алған адам. Түркістан жеріне барып, әулие аталарымыздың басына тағзым еткен.

Есеней мен Жылғараның қызметтері, атақтары қос ат жеккендей қатар өрбіді, қаймағы бұзылмаған тату еді.

Онымен қоса жақын туыстығы да басым. Орталарынан қыл өтпейтін адамдардың арасында да келіспеушілік, жанжал, абыройлары айрандай төгіліп, тіпті соттасуға дейін баратын жағдайлар болады екен. Мәселені түсіндіру үшін архив деректеріне жүгінейік (А.М.А.374 қор, 1 тіркеу, 1345 іс). Шекара басқармасы бастығының атына подполковник Жылғара Байтоқиннан шағым хат түседі. Ол хатта: Есеней Естемесов өзінің жұбайы Қаныкейді соққыға жығып, жәбір көрсетіп, киім-кешексіз төркініне қайтарып жіберді. Осы жағдайды тексеріп, шара қолдануларыңызды сұраймын – делінген. Хат соңында қол қойылады, мөр басылады. Бұл хат шекара басқармасына жетіп, 1843 жылдың 23 сәуір күні тіркеледі. Тіркелген дүние тексеріледі. Есеней де бұған ызаланып, құралақан жатпай Жылғараның үстінен домалақ арыздарды бірінен соң – бірін домалатады. Қолдар қойылып, мөрлер басылады, тексерістер екі жаққа да көбейеді, теке-тірес басталады. Бірінің кемшілігін бірі әшекерлеп жаладан-жала, жабылып жатты. Екі рудың басшылары, бірі күйеу, бірі қайын ата, бақастық бар ма, әлде Есенейдің Ұлпанға үйленген кезі ме екен?

Екі жақ әрі сөйлесіп, бері сөйлесіп, дау-жанжал бітпеген соң араздасуға айналады. Екі жақ та қалыс қалмады, тең түсті. Шындықты шешіп жатқан адам жоқ, әйтеуір бір-біріне өтірікті-шынды жала жабу, шағымдану болды. Құйрық-бауыр жесісіп, ант-су ішісіп құда, қайнаға, күйеу болысқан Жылғара мен Есенейдің соттасуы қалай?

Патша жендеттеріне осы кезде жанып жатқан отқа май құю, қыздыра түсу оңай тәсіл. Өздері өзара

қырылысып жатса, Кенесары сияқты қарсыларға бұлардың қосылуға, қолдауға мұршалары да келмес деген ойдан да алыс емес еді жендеттер. Екі қошқардың сыйыспай жатуы Патша үкіметіне әрі пайдалы, әрі саясат.

Ақыры Есенейге де, Жылғараға да үстерінен қылмысты іс қозғалады. Батыс Сібір губерниясының қылмысты істер бөлімінен арнаулы тексерушілер жіберіледі. Ел арасында үгіт, сөз қоздырып, бұған үлкен мән беріледі. Дау-дамайдың, тексерудің бас аяғы үш жылға созылады. Ақыры бұл іс 1845 жылдың 15 желтоқсанында жабылады. Мәселенің түйінін абырой болғанда Құсмұрын дуанының заседателі Тәбей Барлыбаев шешкен. Ол осы екі адамның тағдырына байланысты іске белсене кірісіп, екеуін де ақтап, одан соң қазақшылық-мұсылмандық жолмен екеуін татуластырып, келістірген. Сөйтіп, қозғалған іс тоқтатылып жабылады.

Бұл жөнінде Қ.Мұқанов пен С.Жұмабаев («Бір әулеттің тарихы») атты кітабында, 31 бет.) аға сұлтан майор Шыңғыс Уалиханов пен заседатель қол қойған қағаз-хат Сібір қырғыздарының шекаралық басқармасына жіберілгенін жазды. Ол хатта: «Есеней Естемесов пен подполковник Жылғара Байтоқин өз-ара келісті. Қозғалған іс жабылды. Екі араздасушылар татуласып, бір мәмлеге келді. Есеней өзінің әйелі – Қаныкейді қайта алды және мұсылман ғұрпымен сыйластықта тұратындығы жөнінде уәдесін берді...» деп жазылған.

Сайып келгенде Тәбей Барлыбаевтың т.б. билерінің арқасында екі ру басшыларының арасындағы дау-

жанжал өз-ара келісім, бейбітшілікпен аяқталады...
(А.М.А. 374 қор, 1 тіркеу, 4360 іс).

САНАҚ ПЕН ЯСАҚ, ТІЗІМ МЕН ЕСЕП

Патша қаһары арқасына аяздай батса да көнбіс қазақ көне берді. Қазақтың байлығы-малы. Сол байлықты салық арқылы сору патша үкіметінің саясаты-құлқыны болғаны бізге мәлім. Өзіне отарғып алған қазақ жерінде дуандар құру науқаны елді билеп-төстеу, бір орталыққа бағындырып бір шеңгелде ұстау бәрі де жер мен мал байлығын пайдалану мақсатынан туған әрекет. Мұндай империялық саясатты іске асыру үшін үлкен реформа жасалды, жаңа басқару жүйесі құрылды. Қазақ жерінде кешегі хандық заманда да өзіндік қалыптасқан басқару жүйесі болып еді. Онда билер, болыстар, байлар, ауыл ақсақалдары, сұлтандар т.б. ел, жер тағдырын шешіп отырғаны мәлім.

Алдымен «Санақ», «Ясақ» деген ұғымдарға дәйекті дәлелдермен жауап бере кетейік. Әрбір 4-5 жылда шаңырақтың, адамдардың, малдардың (қой, қара мал, жылқы) есебі жүргізіледі, яғни санақ науқаны өтеді. Санақ біткеннен соң ясақ жинау басталады. «Ясақ» дегеніміз қазақша салық деген сөз. Әр шаңырақтан салық жиналады. Санақ, ясақ науқандары Ресейдің ұқыпты, тиянақты, қатаң жүргізетін істерінің бірі.

Әрине, санақтың дәл шығуы мүмкін емес, оның бір өтірігі ішінде болады. Себебі салық төлемін азайту үшін әр болыс, әр үй мал басын, жан санын өзгертіп беруге тырысады. Дегенмен архивтерге сүйенсек осы кезге дейін сақталып келген санақ қорытындылары елдің сол кездегі жайын, тұрмысын мөлшерлеп, шамалауға көмектеседі. Мысалға 1844 жылғы жүргізілген санақты келтіре кетейік.

Сол кездері Көкшетау дуанында он бір болыс болған. Онда 149 ауыл, 8905 шаңырақ (немесе кигіз үй), 22358 еркек адам, 23453 әйелдер, қара малдың саны – 29603, қой мен ешкі – 574372, жылқы – 223179 есептеліп санаққа енген. Міне, осы сандар бүтін бір дуандағы халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайының бетін ашып тұрғандай.

Ал, мәселеге тереңірек үңілетін болсақ, онда дуандағы әр болыстың жай-күйі анықталады. Көкшетау дуанындағы 11 болыстың әрқайсысындағы үй, мал, жан, ауыл сандары төмендегі жәйттерді аңғартады. (А.М.А. 379 қор, 1 тіркеу, 1464 іс).

С А Н Ы

Болыстар	ауыл	Кигіз үй	Ерлер	әйелдер	жылқы	Қара мал	Қой мен ешкі
----------	------	----------	-------	---------	-------	----------	--------------

1)Бабасан-Бағыс	16	1047	3073	3173	19320	3820	29852
2)Андағұл-Ораз-Бәйімбет	16	1215	3291	3353	39303	5140	85519
3)Андай-Рсай	12	598	1627	1459	17863	1680	35703
4)Ақкиік-Құлансу-Қойлы	11	601	1590	1615	13729	1979	194201
5)Есенбай	19	1219	2646	2233	37507	3932	54497
6)Қараша-Жаулы-бай	12	906	2390	2565	13685	2023	29949
7)Майлы-Балта	15	1045	2896	3167	27853	4273	38816
8)Қалды-Ноғай	13	947	2652	2935	12906	2069	22258
9)Ақты-Қарауыл	19	498	1133	1323	22259	1655	38194
10)Жабар-Қарауыл	9	424	765	859	8814	1273	23054
11)Мөнтеқ-Сары-Қарауыл	7	405	795	771	9940	1769	20329
Дуан бойынша барлығы:	149	8905	22358	23453	223179	29603	574372

Сол кезде неше шаңырақ түтін түтеткен, адамдардың күнкөрісі-мал басы бәрі де тайға таңба басқандай айқын көрініп тұр. Санақ жүргізу төрт-бес жылда ғана болса, ал ясақ жинау жылда өткізіледі. Ясақтың нәтижесі жыл аяғында қорытындыланады. Әуелі ауыл бойынша, одан болыс, соңында дуан

бойынша есептеліп, шекара басқармасына жазбаша хабарланып жеткізіледі.

Мәселен шекара басқармасы шаруашылық бөлімінің 1844 жылғы 22 мамырдан 14 маусымға дейінгі жасаған есебі бойынша Көкшетау дуанында 22 жанұя ясақ төлемеген болып шыққан. Міне, осы жағдай бойынша дуанда қаншама жұмыстар жүргізілгені байқалады.

Ресей империясының тағы бір жүргізген саясаты «атаулы тізім» жасау болған. Ауылдық жердегі мал мен жанның есебі салық (ясақ) жинау үшін қанша қажет болса, атаулы тізім басқару жүйесін империяда күшейту сонша қажет. Атаулы тізімде патшаға қалтқысыз қызмет атқарған адамдар аталады. Онда әскери шінділер, дворяннан бастап жергілікті жердегі шиновниктер, дуан басшылары, болыстар, сұлтандар, іс-қағазын жүргізушілер мен аудармашылар т.б. үкімет өкілдері бар.

Сол тізімге еніп, архивте сақталған белсенді атқа мінер қазақтардың аты-жөнін атап өтейік. Тізім қырқыншы жылдардың орта кезінде жазылған. Сол атаулы тізімнің ішіндегі беделді-белдісі де, атағы мен дәрежесі де жоғары Жылғара Байтоқин екенін ешкім бекерге шығара алмайды. Сондықтан да оның атын бірінші атасақ теріс болмас. (А. М.А.345 қор, 1 тіркеу, 1793 іс).

Жылғара Байтоқин подполковник, руы Атығай, би, болыс, дуан заседателі, аға сұлтан қызметтерін атқарған, жеке мөрі бар. Патшалық Ресейдегі дворян әулеті атағы бар. Георгий және Александр лентасына тағылған алтын медальдармен марапатталған. Мандай

Тоқтамысов штабс-капитан, болыс (1831). Жақша ішіндегі жыл – болыстыққа сайланған жылы, бұдан әрі де қызметке сайланған, не тағайындалған жылы деп түсінген жөн. Абылхайыр Габбасов майор, аға сұлтан (1841). П.Габбасов капитан (1835), сұлтан, болыс. Болат Ғұбайдұллин майор (1824), болыс. Мұса Жылғарин поручик (1838), руы Атығай, патша үкіметінің қола медалімен марапатталған. Әділ Абылаев капитан, руы Атығай. Ш.Уәлиұлы капитан, патшаның қола медалімен марапатталған. Қосшығұл Шопанов поручик, патшаның күміс медалімен марапатталған, руы Атығай. Бекі Шотанов прапорщик, руы Атығай. Мұстафа Төбетов поручик (1839), заседатель. Мұса Ниязов заседатель (1843). Шөкей Дияларин старшина, болыс (1839). Итемгенов капитан (1835), болыс. Сұбыхан Тоқтамысов сұлтан, іс қағаздарын жүргізуші (1841). Абылхайыр Дербесәлиев іс қағаздарын жүргізуші (1830-1841). С.Аманов іс қағаздарын жүргізуші (1841). Етекпай Түркібаев старшина, болыс (1835). Жанышбай Жанғозин іс қағазын жүргізуші.

Енді әскери атағы мен грамоталары жоқ болыстарды атайық. Тұрлыбай Матаев болыс (1841). Төлеміс Қарасаев болыс (1841). Ордабай Құлғарин болыс (1841). Данияр Алтынбаев болыс (1842). Ерден Сандыбаев болыс (1840). Батыр Шақшақов болыс (1840). Самай Шыңғысұлы сұлтан-болыс (1835). Етекпай Тұрсынбаев болыс. Мартай Шыңғысов сұлтан, болыс (1835). Төлеміс Қарасаев болыс (1840). Әбілхайыр Маңдыбаев болыс. Шыңғысов сұлтан болыс (1843). Данияр Олжабаев болыс (1842). Батыр Боқаншин болыс (1840). Уәйс Байжұманов болыс

(1840). К.Қозыбаев болыс (1840). Ишанбай Төрлібаев болыс (1835). (А.М.А.374 қор, 1 тіркеу, 4172 іс).

Бұл жерде кімнің қай болысты басқарғаны белгісіз, бірақ бәрі де Көкшетау дуанына қарасты болыстарды басқарды. Жергілікті жерде басқарушылар ауыл старшындары деп аталған. Соларды барынша атап өтейік.

1. Андағұл – Ораз –Бәйімбет болысының ауыл старшындары:

Тұрсынбек Наурызбеков (ауыл Ерей). Байғазықұл Доныспаев (а.Андағұл). Сақтан Шорин (а.Андағұл). Елтоқ Қошанов (а.Шонай). Байтөбет Жандаәулетов (а.Уәнас). Нұртай Бектасов (а.Жәпек). Қоржынбай Шабакбаев (а.Қошқұлы). Жанбатыр Ботанов (а.Сары). Шоқай Алтайбергенов (а.Қошқұлы). Босқымбай Жұдырықов (а.Түшке). Қиық Атағожин (а.Сырымбет). Мырзабек Бектасов (а.Монтық). Жанақ Бердин (а.Жұмық). Тиышпай Маймақов (а.Нарбота). Тоқыр Қойболов (а.Жұмық). Індібай Сүйіндіков (а.Тайберді).

2. Ақкиік-Құлансу-Қойлы болысының ауыл старшындары:

Жұмбек Шайгенов. Қ.Жолдығұлов (мөрі бар). Қайдажан Жантілесов (а.Құлансу). Арықпай Қосағалов (а.Әлиәмбет, мөрі бар). Қуаныш Бекбасов (а.Ақкиік). Байқосшы Күшібаев (а.Ақкиік, мөрі бар). Рамазан Тұяқов (а.Қойлы, мөрі бар). Сексенбай Кішкентаев (а.Ақкиік). Көрпебай Байболов (а.Атығай, мөрі бар).

3. Қарауыл руының Қылды, Ақты, Жауар, Мөңтік-Сары болыстарындағы ауыл старшындары:

Жұрымбет Қосағалов (а.Қарабай, мөрі бар). Байман Бектұров (а.Арыстан). Сәрсенбай Жанғұлов (а.Досай),

Бабас Жасболатов (а.Айбала). Бейсен Қожабаев (а.Қонай, мөрі бар). Боқай Қойбағаров (а.Досай, мөрі бар). Ұстабай Тайманов (а.Шеку). Әлібек Жұрынбаев (а.Моиндықұл). Байдол Қарамырзин. Томалақ Бегалин (а.Алдияр, мөрі бар). Итжан Байбеков (а.Иман). Қашқынбай Бердікеев (а.Досай). Рысқұл Қосағалов (а.Сарыбай, мөрі бар). Қашқынбай Шошаев (а.Рай, мөрі бар).

4) Андай-Рсай болысы бойынша ауыл старшындары: Байтоқ Кенжеғарин (мөрі бар). П.Карекин (мөрі бар). Сүйін Ақашев (а.Бура. мөрі бар). Өмірбек Балапанов (а.Байтелі). Бекет Сандыбаев (а.Қоныспай, мөрі бар). Битен Елемесов (а.Түмбай, мөрі бар). Қоспан Тұрғынбаев (а.Аққозы, мөрі бар). Дінғожа Тайбақов (а.Ақмәліш, мөрі бар). Құдас Тоқаев (а.Есенгелді). Жаңыл Досжанов (а.Күйік, мөрі бар). Малдыбай Тышқанов (а.Орыс).

5) Бабасан – Бағыс болысында – 16 ауыл старшыны қызмет атқарған.

6) Есенбай болысында осы жылдарда 30 ауыл старшыны есепте тіркелген. Олар жиі-жиі ауысып отырған болуы керек.

Аталмаған болыстарда да ауыл санына қарай старшындар болған. Бір ескерте кететін жәйт адамдардың аттары, фамилиялары мұражайда, мұрағаттарда (архивтерде) орысша жазылған. Кезінде, санақ жүргізгенде орыстар да тізімді тіркеген болуы керек. Сондықтан нақты сөздер, есімдер ауытқып, бұрмаланғаны сезіліп тұр. Кейбір ауылдардың аттары да бұрмаланған, немесе мүлде жазылмаған.

Жоғарыда аталған ауыл старшындары 1834-1845 жылдар аралығында, әр қайсысы әр мезгілде Көкшетау дуанының шешімімен тағайындалған. Жалпы Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысында 16 ауыл старшыны, Ақкиік – Құлансу – Қойлы болысында –25, Андай-Рсай – 11, Бабасан-Бағыс – 16, Есенбай – 30 ауыл старшыны болған.

Түпкі деректерде ауыл старшындары сауатсыз деп көрсетілген. Бұлай деп жазылуы орысша білмегендігінен болуы керек. Әйтпесе, әр қазақ діни жағынан арапша сауатын ашпауы, хат танымауы мүмкін емес. Ауыл старшындарының көпшілігінің жеке мөрі бар. Патшадан грамота алғандар да бірен-саран адамдар кездеседі.

ЖЕР ДАУЫ, ШАҒЫМ, БАРЫМТА

Дүние дуандарға бөлінгелі арыз-шағым жер-жерден жоғары жаққа түсіп жатты. Соның бірі (1841 ж.) Көкшетау дуанынан екен. Онда Байқозы Құлжабаев пен Әлібек Жылғарин өз қыстауларында қыспаққа түскендерін айтады, яғни Керей болысының (Аманқарағай дуаны) қазақтары орынсыз тиісіп, ығыстырып отыр дейді. Бұдан соң шекара басқармасы мұндай өкім-зорлықты жою жөнінде бұйрық жазып жібереді. Бірақ бұл бұйрық орындалмайды, жағдай бұрынғысынша қала береді. Жылғара Байтоқин (Әлібектің әкесі) шекара басқармасының бұйрықтары жергілікті жерге жетпегенін хабарлайды. Осы әңгімеден

кейін ғана Шыңғыс Уәлиханов (Аманқарағайдың аға сұлтаны) жауап қайтарады, онда кінәлі адамдар ескертілді, бірақ жағдайдың анық-танығына жету үшін Көкшетау дуанының орыс заседательдері тексерсе екен деп ұсыныс жасайды.

Енді бір арыз-шағымды қарсы жақ жазыпты, яғни Аманқарағай дуанынан түскен. Түймедейді түйедей етіп өсіру қазағыма тән іс. Шаш ал десе бас алатын арызқойлар екі жақтан да табылады. Арызға дуанның белгілі билері мен байлары қол қойып мөр, таңбасын басыпты. (374қор, 1тіркеу, 6023 іс. АМ.А.). Онда Керей-Уақтың екі болысы Аманқарағай дуаны ашылмай тұрғанда Есілдің екі қанатын жайлап, малдарын өсірген еді-дейді. 1830 жылы әскери отрядтың подполковнигі Набоков, аға сұлтан Әбділдә Абылайханов өзінің заседательдерімен келісе отырып, Уақтың екі болысына Кіші Борлық, Ақан Борлық, Теріс аққан өзендерінің қойнауын иемденуге ұлықсат еткен. 1840 жылдан бастап Атығай қазақтары сондағы қыстауымыз бен жайлауымыздан қуып, қорлық көрсетіп отыр, малымыз қырылатын болды, ясақ төлеуге де мұршамыз келмейді деп жазылған хатта. Сан түзеген екі ру бір-біріне айбат көрсетіп, кезек-кезек тонасып, тиіп-жұлып қашып жүреді, бірақ тура шабулға шығуға, екі жақ та бата алмайды.

Аманқарағай мен Көкшетау дуандарының көршілес ауылдары қазақтарының арасындағы жер дауы бірнеше жылға созылып, өз шешімін таппай келеді – дейді шекара басқармасы. Кейбір қыстаулар бір қолдан бір қолға кезек ауысып, жанжал өрши берген. Сонау қырқыншы жылдардан бұрын басталып, бірнеше жылға

созылып, шешілмей отыр – деп Аманқарағай округінің аға сұлтаны майор Уәлиев те шекара басқармасына шағымданады. Бұған жол беріп отырған подполковник Жылғара Байтокиннің өзі екендігін де айтады. Сондықтан екі жақ та жиналып, ақыры сол дау шыққан жерге (қыстаққа) барып, мәселені шешейік деген ақылға келеді.

Аманқарағай дуаны мен Көкшетау дуаны арасындағы жер дауын Петреченко (Аманқарағай дуанының заседатели) былай хабарлайды. Аманқарағай дуанына қарасты Жансары Уақ және Бидалы Уақ болыстарының қоныстанып отырған жері Алакөл, Салпық т.б. мекендеріне Көкшетау дуанының Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысы таласып дау шығарып жүр. Шын мағанасында ол жерлер Уақ болыстарына жатуға тиіс. Бірақ жер куәлігі қолда болмағандықтан дәлелдеу қиын. Ал, 1830 жылы Набоков деген подполковниктің қолымен жазылған жер куәлігі болғаны ырас. Бұны Бибол Едресов деген адам ырастайды. Оның айтуынша Қарауыл, Атығай, Уақ, Керей болыстарының тиісті жерлері сызықпен белгіленіп, шекаралары сол куәлікте айқын көрсетілген. Набоковтың жасаған актісін әскери немесе Омбы шекара басқармасы архивтерінен іздестіру керек, сонда ғана дау-жанжал тоқталмақ. (374 қор, 1 тіркеу, 6023 іс, А.М.А.).

1841 жылдың қазан және қараша айларында Батыс Сібір генерал губернаторы Сібір қазақтарының (қырғыздарының) шекара басқармасына екі хат жіберген. Алғашқы хат осы жылдың 1 қазанында шекара бастығы полковник Фальскийге келіп түскен. Мәселенің мән-жайы Андағұл-Ораз-Бәйімбет

болысының старшыны Тумырза Құлболдин жөнінде болып отыр. Айғаным ханымның нөкерлері Жекекөл, Ақжар т.б. жерлерде отырған, қоныстанған қазақтарды ығыстырып, қуып жатыр. Оны істеп отырған Айғанымның өз адамдары (атып кел-шауыпкелдері). Осы жайтты Тумырза Құлболдин жазып, жоғарғы жаққа шағымданады. Арыздың соңына тағы басқа старшындар, сұлтан болыс-билер, беделді байлар қолдарын, мөрлерін, тиісті белгілерін қояды. Генерал губернатор аталып отырған дау-жанжалды жергілікті жерде қарастырып, шешуді ұсынады.

Екінші хатта Айғаным ханым мен старшын Тумырза Құлболдин арасындағы жанжал заңды түрде іреттелсін. Ал, мәселе толық шешілгенше жерді ешкім иемденбесін және шабылған шөпті ешкім қозғамасын деген нұсқау беріледі.

Генерал губернатор сол жылы (20.XI күні) үшінші хатты сол губернияның ерекше тапсырма жөніндегі хатшысы Сотниковқа жолдайды. Мұнда мәселенің мазмұнын айта келе екі қарсыластың арасындағы қарама-қайшылықты Көкшетау дуанында қарастырындар, істі бейбіт жолмен шешуге тырысындар деген екен. (А.М.А.374 қор, 1 тіркеу, 863 іс).

Мәселе осымен шешілді ме? Жоқ. Даудың аяғы үш жылға созылады. Іс шекара басқармасының сот бөліміне түседі. Әңгіменің ұзақ сонар болуы арыз-шағым, оған жауап, немесе бір сатыдан екінші сатыға жазысу көп уақытты қажет еткен. Дегенмен мәселенің мәнжайы ашылады соңында.

Шекара бастығы полковник Николай Францевич Вишнеvский өзінің ерекше тапсырма жөніндегі қызметкері Сотниковтан толық мағлұмат талап етеді.

Ал, Сотников Айғаным мен Тумырза арасындағы келіспеушілікті тез арада іреттеу үшін жанталасып жұмысқа кіріседі. Сондағы анықталған, немесе анықталуға қажетті мәселелер қандай еді? 30.04.1824 ж. Сенат белгілеп бекіткен Атығай, Керей, Уақ қоныстанған елді мекендерден Айғаным ханымға және оның балаларына қанша жер (қыстауы мен жайлауы) бөлініп берілген еді және оның иемдегені қай бөлік? Жекекөл, Қарашілік, Теріс өзен сол бөлікке кіре ме? Ал сол жерлердің салығын кім төлейді т.с.с. толып жатқан сұрақтарды анықтау аға сұлтан Әбілхайыр Габбасов пен Қарқаралы дуанының заседателі Юрасовқа тапсырылады. Бұл екеуі жоғарғы сұрақтарға жауап беру үшін бөтен адамдардан куәлар іздейді, одан соң жерді Сенат жалғыз Айғанымға беруді ұйғарды ма, Атығай, Керей, Уақ халқымен ақылдасты ма, артық жер қалды ма деген сұрақтардың да бетін ашулары керек. Егер артық жер болса, басқа адамдарға бөлініп беріледі. Заң бойынша қыстақ, жайлау, шабындық жерлер бөлінгеннен кейін акт жасалып, қол қойылып, мөр басылады. Сол бөлінген жердегі мал басы қоса есептелінеді. Бұл актіні Айғаным ханым көрсетпей отыр. Бар шындықты жасырып, үндемей қалуы өтірікпен озып шығам деген мақсат болу керек.

Мәселенің анық-тапығына жету, адал шешу үшін сырттан – Қарқаралыдан дуан заседателі Юрасов шақырылған еді. Ол Әбілхайыр Габбасовқа көмектесіп, ақыл-кеңес береді. Енді Керей-Уақ болысы бұдан былай

Аманқарағай округіне қарайтын болды. Бұл да жер мәселесін шиеленістіре түсті. Айғаным ханымның халықпен ақылдаспай, жергілікті басшылармен келіспей, акт жасалмай жерді бөліп беруге немесе иемденуге құқығы жоқ болатын. Тексеріс қорытындысына байланысты шығарған шекара басшылығының шешімі бойынша Қарашілік, Терең өзен, Зер көл елді мекендерін төлемсіз пайдалану 1841 жылдың қысы мен 1842 жылдың жазында ғана ұлықсат етіледі. Одан кейінгісін генерал губернатордың өзі шешетін болады делінген. Әрірек айтқанда Айғанымның куәлігінде аталған жерлер жазылмаған. Сенаттың шешкен қаулысы және соған сәйкес шығарған генерал губернатордың (30.04.1824) нұсқауы бойынша Ханымға бөлінген жер Сырымбеттен Борлық өзеніне дейін, Есіл бойымен есептегенде Новоникольск селосына дейінгі аралық болған. Сондықтан аталған жер аумағы Ханымға да, Тумырзаға да бірдей деп атап көрсетіледі. Осы екі адамның арасындағы талас-тартысты шешу үшін Жылғара Байтокин (подполковник, аға сұлтан) бастаған 24 адам (би, болыс, сұлтандар) куә болып, қол қойған хаттың көп мәселені шешкендігін байқаймыз. Дауды ушықтырып, тұтатып жүрген Ханымның баласы Шеген екен. Ол Зер Көл, Терең өзен, Қарашілік т.б. жерлер бізге берілуге тиіс деп байбалам салыпты. Оны қолдаған алдымен Петреченко, одан соң мәселені бейбіт жолмен шешу керек деп солқылдақтық жасаған Сотников мырза еді. Ол қол қат алайық, ризашылықпен келістіріп, қол алыстырайық деген пікірде болған.

Сотниковтың жоғарғы жаққа жазған қорытынды мәлімдемесі еш шындықпен жанаспаған. Сондықтан бастықтар алдында, халық алдында бар беделі түседі. Жер жанжалын заңды түрде шешуге бас болған Жылғара Байтоқин еді.

Бірақ мәселе әлі аяқталған жоқ болатын. Сол кездегі шекара басқармасының бастығы полковник Вишневскийге сот бөлімі Айғаным мен Тумырза арасындағы келісім шарт және оның орындалуы жайлы (18.03.18.43) толық хабарлама жасаған. Бұл іспен айналысқан губерния хатшысы Сотников болды – дейді хабарламада. Ол Аманқарағай мен Көкшетау дуандарында болып, іспен толық танысыпты. Аманқарағайда бұл іспен айналысқан заседатель Назраченко болды. Оған Сотников істі бұдан былай доғар деп бұйрық берген көрінеді. Екі жақты ымыраға келтіргенімен мәселе Тумырзаның пайдасына шешілмейді. Екі жаққа қол алыстырып, көпшілік мәселелер ауызша шешіледі. Сондықтан келісім солқылдақ оның заңдылығы шалағайлау болып шығады.

Осы жағдайдан кейін Көкшетау дуанына Жылғара Байтоқин, Уақтың билері, Тумырза Құлболдин, Айғаным ханым шақырылады. Бірақ Жылғара бұл жиынға қатыса алмайды. Құлболдиннің мөрі үйінде қалып қояды. Дегенмен бейбіт келісім жасалды осы жолы. Шындыққа бас ұрып, Ханымның жері Сырымбет, Аю-тас, Иман Борлық аумағы және Есіл өзені бойымен Новоникольск «Редутіне» дейінгі қашықтық қамтылатын болды (Бұрын да солай болған). Бұл жерде орыс шекарасы айтылмаған еді, оны Ханым өз пайымдауы бойынша дәлелдеп береді. Барлық алып

жатқан жер көлемі Атығай, Уақ, Керей болыстарына әбден жетеді. Осы жерді игеру Ханымның қолында, оны заңдастыру, тепе-теңдік қалыпқа келтіру сенаттың ісі.

Екі қарсыластың арасындағы дау-жанжал ақылмен шешілу керек деген пікір заңда да көрсетілген. Жер жағдайы жөніндегі араздық Жылғара мен Айғаным арасында да болады. Жылғара, Тумырза, Шеген сұлтан жер куәлігін мүлде алмаған. Ал Айғаным заң бойынша өзіне тиісті жерін кімге берем десе де, қалай игерем десе де өз еркі. Сенат шығарған үкімде Орта жүздің ханы Уәлидің жесірі Айғаным қарамағындағы жерде отырған халықпен тығыз байланыста болып, жақындасу үшін үй салып, мешіт орнатып, белгілі адамдарға жер сыйлай алады делінген. Егер Тумырза Құлболдин шағымданып жер алатын болса, онда оның маңайындағы Уақ, Керей, Атығай елдері де құр қалмауы керек. Осы мәселе шешімде ашық айтылмаған. Ханым өз пайдасы үшін Қарауыл болысын өз қолтығының астына алғаны жөн болар еді. Бірақ олай жасамады. Керей, Уақ басқа дуанға ауысып кетті. Ал Атығайлықтар бос жатқан жерлерге ие болып, көпшілігі Столяровтан жер куәлігін алып алған. Ол жердің көпшілігі Ханымның жері еді.

Тумырза Құлболдин қыстауда тұрғаны үшін Айғаным ханымға салық төлейтін болды (шешім бойынша жер жалға берілді). Сондықтан ханым жер салығын көтеруі де, төмендетуі де ықтимал. Сенат жарлығымен бекітілген бөлшек-бөлшек жердің куәлігін Айғаным ханым бұған дейін ешкімге де, сотқа да көрсетпеген екен.

Мәселенің басы ашылды. Құлболдин мен Ханым төленғұттары арасындағы талас-тартыс тоқталды.

Ханымға тиісті жерге, үйге т.б. қозғалмайтын мүлікке заң бойынша ешкімнің қол сұғуына жол берілмейді. Бірақ Сотников қазақ жерінде жүріп, осы заңды жиі-жиі бұзып тұрған. Ханым өз жеріне ие, ал одан басқа жерлерді иемдену басқалардың еншісінде болмақ. Ал жер дауын шешуде Сотниковтың бір жақты қарағаны үшін басшылар оны шақыртып алып, жұмыстан босату мәселесін көтерген. (374 қор, 1 тіркеу, 863 іс. А.М.А.).

ЖЫЛҒАРАНЫҢ ЖЕР-МҮЛКІ ХАҚЫНДА

Жылғара 82 ден асқан шағында дүние салды. Ол өлген соң балаларының арасында жел есіп, ел көшті. Дүние-мүлік, жер бөлісі үшін жанжал басталды. Мұсаны арадай таламақшы болып, жоғарыға шағым хаттар түсіре бастайды. Әйтеуір аяқтан шалу.

Сібір қырғыздарының (қазақтарының) шекара басқармасына Жылғараның екінші әйелі Мәтиман Күсемісқызы Байтоқинадан алғашқы арыз келіп түскен. Онда Мәтиман былай дейді: «Жылғара 1849 жылдың қазан айында қайтыс болды. Жеті баламен жесір қалдым. Күйеуімнің бұрынғы әйелінің баласы Мұса әкеден қалған барлық мұраны – жер мен мүлікті иемденіп алды, бізге және басқа туыстарына ешқандай бөліс тимей отыр...» Міне, шайпау мінезді тоқалдың арызы осындай. Бұл арыз шекара басқармасынан асып облысқа, генерал губернаторға дейін жеткен.

Жылғараның Әлібек деген ұлы да жоғары жаққа ағасы Мұсаның жер бөлісуі жөнінде шағым жазған. (А.М.А., 345 қор, 1 тіркеу, 282 іс.).

Алауыздық екі ру арасында ғана емес, әр ру ішінде де болатын жәйт. Әр руда ала аяқ ұры да, бас кеспе қарақшы да болары анық. Бұл халқымыздың қанына еңген әдеті мен дәстүрі сияқты. Міне, осылар елді жікке бөліп араздастырады. Ал, Жылғараның Әлібегі ешкімге ырық бермейтін, өз дегенін істеткен адам болған дейді ел аузында. Елуінші жылдардың басында Көкшетау дуаны Тобыл губерниясына қараған екен. Жылғараның мұрасын – имениесін (жерін, мал-мүлкін) артындағы қалған ұрпағы бөлісе алмай арыздан-арызды Тобыл губерниясының басшыларына да жаудыртады. Арыз иелері Жылғараның балалары: Тұрлыбек, Еслямбек, Ешмұғамбет, Досмұхамбет, Темеш, Әлмұхамбет болатын. Әкесі қайтыс болғаннан кейін қалған мұраны үлкен ағасы (әкесі бір, шешесі бөлек) Мұса бар дүниені өзі иемденіп алғанын, қалғандарына билетпегенін айтып шағымданады. (А.М.А., 345 қор, 1 тіркеу, 252 іс).

Орынбордағы дін басқармасының Петропавлдағы Ахуны-Сейфуллинге осы істі аяқтауды тапсырған болатын. Бірақ ол бұл мәселеге араласпады, араласса да оның қолынан келмейтін еді бұл жұмыс. Үйткені жер дауы, жесір дауы мұсылмандарда билермен ғана шешіlmек. Бұл жағдайды орыс императоры да қолдаған, мойындаған. Ал, билердің ісі де әрқашан қанағаттандыра бермейді, кейбірі сауатсыз, кейбірі мәселені шешерде байлар жағына бүйрегі бұрып тұратындығы және бар. Егер мәселені Ахун қарайтын болса шарифат жолында да, заң жүзінде де тең ұстап тексеруі қажет деп Жылғараның балалары шарт қойған. «Ахун» – тәуіп, діни адам, діни басқарманың жергілікті жердегі сенімді өкілі. Петропавл қаласындағы Ахун

Сейфуллин деген адам. Әлібектің Көкшетау дуанына жазған хаты аяқсыз қалмаған сияқты. Көкшетау дуанынан Мельников деген келіп, істі тереңге жеткізбей, жай-жапсарын ашпай сипап қана өткен. Мұсаның төңірегінде әңгімелесіп, өз басшыларына Ахунның берген шешімін, өзінің ұсынысын Петропавл қалалық полициясына қол қойғызып, мөрін бастырып ырастады деп хабарлайды. Мәселе осымен тәмәмдалған сияқты болады.

Халық енді айтқанға көніп, айдағанға жүретін кезден өтті. Атқаны жетіп, айтқаны өтетін хандық заман құрыды. Айызын қандырып айтатын айыр көмей, жез таңдай, әділ шешімін шығаратын билерден де билік кетеді. Қит етсе Патша жендеттерінің аузына қарап адалдықты солардан іздейді қазақ. Сондықтан ба, әйтеуір арыз жоғарыға шабады.

Жазылған арыздар, жүргізілген келісімдер еш нәтиже бермеген соң Андағұл-Ораз-Бәйімбет болысының бір топ билері және Жылғараның балалары (Әлібек бастаған) Орынбор қаласына барып мүсілмандардың жиналысына қатысады. Бұған дейін Жылғараның жерін бөлу мәселесі дуанда, шекара басқармасында қаралып өтеді. Бәрінің шешімі Петропавлдағы Ахунға келіп тірелген болатын. Бұл істі Көкшетау дуанының заседателі Арзамасов тексеріп, Мұсаның және оның маңындағы Шөкей, Мұжан сияқты билердің сөзіне сеніп, басшыларына былай деп хабарлайды: Жылғараның әйелі Матиман және оның балалары өз бөлістерін алыпты. Мәселен, Матиман 70 бас жылқы, 100-ге тарта қой алған, ал қара малдың басы белгісіз. Жалпы мал-мүлік төртке бөлінген, әр бөлістін

шамасы басқалармен тең түскен. Кезінде дүние-малдың бір бөлігі Жылғараның үш қызының жасауына кеткен (көзінің тірісінде) деген дәлел де бар.

Жылғара бай болды. Жалғанды жалпағынан басты, байлыққа кенелді деп кінәлаудың қажеті жоқ. Ондай пиғыл Кеңес заманында ғана болды. Шынында ақымақ, ақылсыз адам мал жинай алмайды, бай болмайды. Жылғара ел басшысы: би болды, заседатель болды, аға сұлтандыққа дейін көтерілді. Жылғараның түп қазығы – Мұса. Әкесінің жолын қуған, байлығын байытқан, дәрежесін көп жыл бойы сол қалпында сақтаған да Мұса. Жалпы алғанда Жылғара тұқымы 50 жыл ел басқарды. Өзінің қартайған шағында, өмірінің соңғы жылдары Жылғара Мұсаның қолында тұрады. Әкеден балаға мұра болып жер, мал, дүние қалды. Мұсаның мал басының артуы әке кеткеннен кейінгі өсіп-өрбуі деп түсіндіріледі.

Жылғара Байтоқин өзінің тірі кезінде байлық-мұрасын бөлу жөнінде артына хат жазып кеткен (8.IX.1845). Ол хаттың заңдылығы сақталу үшін шекара басқармасы арқылы ырасталып, оған басқарманың іс жүргізушісі Сотников, кеңесшісі Тұрлыбек Көшенов және бірнеше билер қол қойған. Одан ертеректе Жылғара өзіне тиесі байлықты әйелдері Қаракөзге, Матиманға бөліп берген. Ондағы мақсаты Мұсаға тиесі байлыққа ешкім таласпасын деген ой еді. Әрине, бұл заңды құжат. Дегенмен кезінде Матиманның балаларын осы құжатпен таныстыру артықшылық болмас еді. Осы істі тұжырымдап, жабуды заседатель Мельников аяқтауға тиіс болатын.

Жер дауы Жылғара туыстарының төңірегінде үш жылға созылады. Көкшетау дуаны, Ахун Сейфуллин, Сібір Қырғыздарының шекара басқармасы, заседатель Арзамасов, заседатель Мельников т.б. осы мәселені шешуге араласты. Көп тексерістердің нәтижесінде Жылғара Байтоқинның қашан өлгені, қандай мұра қалдырғаны, баласы Мұсаның сол мұраны қанша және қалай пайдаланғаны т.б. мәселелердің беті ашылады.

Осы тексерістің ұзақ сонар болып кетуі оның қорытындысындағы түрлі карама-қайшылықтар мен әділетсіздіктер, кемшіліктер жібергендігі үшін заседатель Арзамасов қызметінен босатылады, заседатель Мельниковка істі созып алғандығы үшін қатаң ескерту беріледі. Мәселеге генерал-адютант Анненков араласып, өзінің бұйрығымен істі жапқызып, аяқтатады.

Жылғара өлгеннен кейін (1849), оның елінде, Андағұл-Ораз Бәйімбет болысында Түгелбай деген кісі қазаға ұшырайды. Оның өлімі кісіден болды, Жылғара тұқымдарынан болды деген дүңкіл сөз дүр ете түседі. Қанішер қара жүз, сен өлтірдің туысымды, сен болмасаң сенің жендеттерің өлтірді! – деп айғай көтереді. Оған негіз де бар еді. Алдында Жылғараның ағайындары мен балалары Мұңғаловтардың тұқымдарына қысым жасап жүрген. Жер бөлісу дауы Жылғара балаларының арасында ғана емес, бүкіл ел ішінде қырғи қабақтық туғызады. Оған қоса Жылғараның жиені Майнақов осы Түгелбайдан кілем үшін 200 сом алашағын алу керек еді, соның 100 сомын ғана қайтарыпты. Майнақов сол үйге тінту жүргіздіріп, бірнеше рет жанұясының мазасын алған. Бұның алдында осыдан бірнеше жыл

бұрын жер бөлісу дауына байланысты көтерілген істі жабу үшін Мұнғаловқа еріксіз қол қойғызды деген де сыбыс естіледі.

Ел арасындағы дау-жанжал өршіп тұрған кезде Түгелбай Мұнғалов қазаға ұшырады. Оны өлтірген Мұсаның төрт жұмыскері және Төленғұт, Шағырай Бөгенбаевтар да ішінде болыпты-мыс деген сөздер де шығады. Осы мәселелердің анық-танығына жету үшін Түгелбайдың ағасы Жантелі жоғарғы жаққа арыз түсіреді. Арыздың жобасында кісі өліміне кінәлі Байтоқиндер екенін ашық айтады, оны дәлелдермен келтіреді.

Бұл аты шулы істі шекара басқармасының бастықтары полковник Спиридонов, одан кейін генерал-майор Клейт қозғап, бірнеше рет тексертіп, тексеріс қорытындысын сұратады. Іс негізінен Көкшетау дуанында қаралып, Мельниковтың басқаруымен жүргізіледі. Бірақ арыз иелері оның қорытындысына қанағаттанбайды. Батыс Сібір генерал губернаторы осыған араласып, істі Петропавл қалалық полициясы арқылы өткізуді ұсынады.

Көп тексерістің қорытындысында шекара басқармасы мынадай ұсыныс жасайды. Бұған дейін Мұса Жылғариннің төңірегінде «Әке мұрасын» дұрыс бөлмеді деген туыстары арасындағы өз-ара тартысқа Түгелбай Мұнғаловтың өлімінің қатысы барлығы дәлелденбей отыр. Заседатель Мельников мәселені дәлелдей алмады ма, әлде дәлелдегісі келмеді ме әйтеуір, істі жауып тастады. Осы жағдайды арыз иесі қайта көтеріп отырғандықтан бұл істі тексеруге басқа

чиновниктер жіберілетін болды. Жантелі Мұңғаловтың арызы бойынша тексеріс екі мәселені анықтауы керек.

1) Түгелбайды өлтірген кім? 2) Мұңғаловтарды Байтоқиндар жерден ығыстырды ма? Қайта тексерісті басқарған Омбы облыстық басқармасының ерекше жағдайлар жөніндегі чиновнигі Квашкевич болды.

Аталып отырған іс 1853 жылдың басында аяқталуға тиіс еді. Бірақ мәселе келесі жылға дейін созыла береді. Жоғарғы жаққа Айбөбек Таңғатпаева да шағымданған екен. Бөкенбаев деген адам қарызға алған малдарын иесіне қайтармай отыр. Оған қоса қорқытып қысым жасайды делінген шағымда. Айбөбектің арызы алдымен болыс Шопановқа түседі. Дәл осы кезде Мойнақовтың әйелі үйінен қашып кетеді. Ал Муалов деген адам осы жанұяға тиісіп қол салған т.с.с. күнделікті күйкілжің өмірде керенсіз жағдайлар көбее түседі.

Осы мәселелер жөнінде заседатель Голицин және болыс Шопанов жақсы хабардар, бірақ жазбаша арыздар болмағандықтан іс аяқсыз қалып жатыр делінген архив деректерінде. (А.М.А., 345 қор, 1 тіркеу, 282 іс).

Жылғараның жер-мүлкі жайындағы ағайын арасындағы арыз-шағымдар аяқсыз қалған сияқты. Кісі өлімі де, жазықсыз жәбірлеу т.б. ел арасында болған келеңсіз жағдайлардың беті ашыла қоймағанға ұқсайды. Мұсаға және оның жақтастарына жабылған жала дәлелсіз болған. Оған қоса Мұса бай адам, дәрежесі де басқалардан биік тұрды. Арыз-шағымды тексерушілер де бұл жағын ескерген болар.

МҰСАНЫҢ ҚОНЫСЫ

Жылғараның үлкен ұлы Мұса ата мұрасын сақтап, бар байлықты да, билікті де иемденген адам. Әкесі барында да, ол фәни дүниеден өткеннен кейін де Мұсаның аты шығып, дәрежесі көтеріліп, ел арасына кең тарады, патша ұлықтары да онымен санасып, айтқанын орындап отырды.

Елуінші жылдары (19 ғ.) ағаштан жаңа үлгідегі үй салу салтқа айнала бастаған сияқты. Әрине, табиғаты қатаң, сықырлаған 30-40 градусқа жететін аязды өңірімізде жылы үйде тұру кімге болсын қолайлы, әрі қажет-ақ. Ағаш үй салу бұдан бұрын да болған, бірақ талдан тоқып, не сырғауылдан кұрып, екі қабаттап, арасын көң-балшықпен толтырады, сыртын сары балшықпен сылайды, сосын ақталады. Бұндай үйдің төбесін шыммен (шөбімен ойылып алынған жер қыртысы) жабады. Жаңа үлгі деп отырғанымыз ағаш бөренеден үйді қиып салу және төбесін қаңылтырлап жабу, орамын жасау т.с.с. Бірақ оған ауқатты адамдардың ғана қолы жеткен. Мәселен Көкшетау дуанының төңірегінде жаңа үлгімен ағаш үй салу төре тұқымдарынан бастау алды деп айтуға болады. Қарағайлы ну орманның ішінде отырған, орыс ұлықтарымен жақсы қарым-қатынаста болған Айғаным ханымның қарағай бөренелерінен үй қидырып салғызуы тегіннен тегін емес. Атам заманнан келе жатқан кигіз үй өз қасиетін бүгін де жоя қойған жоқ. Ол жазда салқын, ал ағаш үй қыста жылы. Сондықтан екеуі де өз

орынында пайдаланылып келді, әлі де көп жерлерде қатар пайдаланылуда.

Киіз туырлықты қазақ осы кезде үй салып, егін егіп мұжыққа айнала бастады дейді тарихшылар мен жазушылар. Шындығын айтсақ бұл кер заман емес, біздің қазақтар үшін ілгерлеу заманы деуге де болады. Бірақ байтақ жерді бос жайлаған ел енді патша қыспағына түсіп, құнарлы жерлерінен айырылып, бастарына қиындық түсе бастағанын да сезгендей болды.

Есілге қарағай бөренелерді ол кезде Саумалкөлден тасыған. Саумалкөл өгіз мүйізіне ұқсап имек келген көл, жиегінде елді мекен жайғасқан. Кейін оның аты Володаровкаға өзгеріп кетеді. Осы жерден Сырымбетке дейін қарағайлы ну орман болған. Сырымбет екі өркешті келген жатаған тау. Табиғаты сұлу, хан ордасы орнаған, Айғанымның қонысы болған, оның баласы Шыңғыс туған, немересі Шоқан өскен қасиетті топырақты жер.

Сөйтіп, Мұса әкесі өлгеннен кейін жаңа үлгідегі ағаш үй салуды ойластырады. Мұса 1850 жылы Шекара басқармасынан үй салу жөнінде ұлықсат сұрап, хат жазады. (А.М.А., 345 қор, 1 тіркеу, 1880 іс). Барлық билік патша әкімдеріне көшкендіктен ағаш кесу, үй салу солардың ұлықсатымен орындалатын болған. Есептей келіп Мұса әкесінің қара орынына жеті үй салмақ ойы болады. Алдымен сол құрылыстың қағаз бетіндегі жобасы (сметасы) жасалады. Жоба бойынша жеті үйге 1400 бөрене дайындалу қажет болған, жер аумағы да белгіленеді, қажетті құрал-саймандар жиналып, үйлердің өлшемі (чертежі), кескіні суретпен көрсетіліп,

мөрмен ырасталады. Осыдан кейін ғана жоғарыдан ұлықсат куәлігі толтырылады. Өзіне арнап салғызған үйінің алғашқы планы (сызығы) бойынша «саженмен» берілген өлшемі, үйдің сырт көрінісі (фасады), табан фундаменти бойынша ауданы көрсетілген. Кең көлемді ауласында үлкен қора, албар – жем, бидай сақтайтын орын, атқора, монша, жазғы айларда тамақ дайындайтын асхана, монша орындары жоспарланған.

Мұсаның қонысы – Жылғараның жайлаған жері: Үлкенкөл, Қарағайшілік, Теренсай, Сарыкөл Сарықамыс т.б. атты мекенді елдер. Осылардың барлығы аталып, қағаз бетіне түскеннен кейін шекара басқармасына хабарланған. Осындай құжаттарға қол қойған аға сұлтан қызметін сол кездегі атқарушы Сұбыхан Тоқтамысов деген адам екен. Алғаш ол чиновниктердің іс-қағазын жүргізуші қызметін атқарған.

Поручик Мұса Жылғаринның жазған хатына Көкшетау дуанының шаруашылық бөлімі оған үй құрылысын жүргізу жөнінде бірнеше бұйрықтар мен нұсқаулар жіберіп, ақыры ұлықсатын берген. Мәселен Есіл өзенінің жағасын қуалай салынатын құрылысқа арналған жердің аумағы: ұзындығы шамамен 120 шақырым, ені Есілден екі қанатын қоса есептегенде 40 шақырымдай. Табиғаты тамаша, ерке Есілдің жағасы, түгін тартса, майы шығатын шұрайлы, шүйгін жерге ағаш үй салса, бұл өңірдің одан сайын көркейетіндігі сөзсіз.

Ерке Есіл жөнінде Сегіз сері өзінің «Көк Есіл» өлеңінде жырлаған еді.

Көк Есіл

Көк пірім Есілім,
Жағаңда аяқ көсілдім.
Шомылмақ болып суыңа,
Балқашыңда шешіндім.

Орталық Арқа жерінен,
Ағасың төмен құлдилап.
Абылай аспас белінен,
Жылжисың бері ылдилап.

Жарқабаққа соғылар,
Дауыл тұрса толқының.
Қуғын көрген мен дегдар,
Жағаңда талай толқыдым.

Табиғатың тамаша,
Көз салып пенде қараса!

Тоғайың ну өсіп тұр,
Үйеңкі, қайың таласа.

Ойдым-ойдым қарасу,
Алабыңда орнаған.
Құс қонған айдын ду мен шу,
Орманға жағаң оранған.

Құрағың көкше сусындап,
Қазине мата секілді.
Суыңды ішіп сусындап,

Тұлпар ат ойнап секірді.

Құрылыстың жоспарында үй мен үйдің арасы, мал қоралары, монша т.б. есепке енген, әр үйдің бөлмелерінің саны мен көлемі чертежбен көрсетілген. Мәселен Мұсаға арналған үй төрт бөлмелі, ал қалған Жәнібекке, Дауытпайға т.б. арналған үйлер шағындау – екі бөлмеден ғана тұрады. Шекара басқармасы, Көкшетау дуан басшылары Мұсаға мыналарды ескертеді: Кесілетін қарағай бөренелерінің мөлшері салынатын үйлердің санына сәйкес болсын, бөренелерді бөтен біреулер пайдаланып кетпесін; жаңа салынған үйлер басқа адамдарға сатылмасын делінген. Сөйтіп, бұл жөнінде жоғарғы жақ Мұсадан қол хат алады. Үй құрылысының жұмысы басынан аяғына дейін чиновниктердің бақылауында болған.

Бір жағынан алғанда, айта кеткен жөн, табиғи ағаштардың (орманның) үнемделуі мен сақталуына сол кездің өзінде үлкен мән берген, екіншіден құрылыс, тәртібі, үйлердің әсемдігі, архитектуралық дәрежесінің өз деңгейінде болуы қатаң қадағаланған.

Архив деректеріне қарағанда аталып отырған құрылыс жұмысы екі жылдың ішінде тиянақты аяқталады. Жылғара тұқымдарына жеті үй, монша, мал қоралары орамдары салынған. Ел Есілдің ықтасын қойнауына малға да, адамға да жайлы жеріне – алқаларға жайғасады. Мал қоралары мен оның орамдары Есіл тоғайының тегін талдарынан тоқылып, әжептәуір құрылыс материалдары үнемделеді.

Бұдан бұрын бұл төңіректе осындай қарағай бөренелерінен жасалған үйлер болды ма, жоқ па? Ол

жөнінде дерек аз. Тек, Айғаным ханымның Сырымбетте салдырған үйлері ғана айғақ екенін жоғарыда айтып кеттік.

Мұса Жылғараұлы өзіне және туыстарына арнап бөрнеден қидырып үйлер салғызды дедік. Ал оның өзіне арнап салғызған үйінің планы (сызығы) архив деректерінде сақталған екен (345 қор, 1 тіркеу, 1880 іс). Онда үйдің сырт көрінісі (фасады), фундамент бойынша бес бөлмелі үйдің табанының аумағы, оның масштабы көрсетілген (Сажен өлшемімен). Үйдің алдында (ауласында) кең көлемде салынған және оған жалғаса салынған үлкен қора, жем бидай салатын қойма, атқора бар. Аулада монша, жазғы тамақ пісіретін үйшік те бар.

Атығай-Қарауыл жерінде жаңа үлгідегі ағаш үй салу Жылғара тұқымдарынан басталды десек мүмкін қателеспеспіз. Дәлірек айтсақ ағаш үй салу Құдайберді руынан шыққан Жылғара баласы Мұсадан басталады демекпіз.

Мұсаның ағаш үйлерді салуына еліктеп Ораз – Бәйімбет болысының құатты 25 отбасы 1853 жылдан бастап Батіс Сібір қырғыздарының (қазақтарының) шекара басқармасына ағаш үй салу жөнінде ұлықсат сұрап арыз жаза бастайды. Оған қоса олар егін егу – диқандықпен айналысу мақсат-ойларын да қоса жазады, Ново-Никольск әскери станицасының (бекет) қарамағындағы бос жатқан жерлерді пайдалануға болатындығын ұсынады. (345 қор, 1 тіркеу, 1921 іс).

Жылғараұлы Мұсаның соңғы қоныстанған жері бүгінгі Есіл ауданы Явленка поселкасының маңайы болған. Явленканың өзіндік шежіресі бар, тарихы бар.

Әр кім, әр қилы айтқанымен негізгі мағанасы бір боп шығады. Дегенмен тарихи деректерге сүйенейік.

Он тоғызыншы ғасырдың аяғында Ресей жерінен көшпенділер-крестьяндар келе бастағаны белгілі. Мәселен 1879 жылы Мусино мекеніне, яғни Жылғара тұқымдарының тұрағына орыс көшпенділері келіп, осы жерді жалға алған екен. Бұл қоныс Мұсаның жері болғандықтан орыстар «Мусино имение» деп атап кеткен. Орыстар бұл жерді жыртып, егін егіп қоныстанады, үйлер салады. Соңында бүгінгі Явленка селосы пайда болады. Сол кездері орыс крестьяндары жерді жалға емес, бас еркімен иемдену үшін Ресей Императорына хат жазады. Ақырында Ақмола губернаторы бұл жерді Жылғариндердің қарамағынан алып, көшіп келген орыстарға пайдалануға бергіздіреді және бұл елді мекенді «Явленный» деп атауды ұсынады. «Явленный» деген сөз «жаңа келгендер» мағанасын білдіреді. Сол кезде Явленный болысы құрылған. Бірақ қазақтар Явленка демей «Мүсін» деп атап келген екен. (Книга «Страница летописи Родного края», СКО. Стр.50,51).

Енді атақты жазушымыз Сәбит Мұқанов өз шығармаларында Мұсаның тұрағы – Явленка селосы жайында өз естігенін жазып кетеді. Біз оның мазмұнын өзгертпей беріп отырмыз. «Есіл өзенінің бойында, орманды биік жарқабағында Жылғараның Мұсасына ежелден қыстау болып келген жайлы жердегі елді Көкшетау дуанының аға сұлтаны Шыңғыс жәмшік жолының үсті, бекет саламыз деп сылтау тауып батыс жаққа қарай көшірген. Одан соң осы жерге көшпенді орыстарды қоныстандырған. Қазақтар бұл жерді көпке

(бертінге) дейін Мүсін деп атап келген, ал орыстар Мусин деп кеткен, ал мағанасы Мұсаның қаласы дегенді білдіреді» – дейді Сәбең.

Явленка селосы бұл күндері Есіл ауданының орталығы, қаладан (Қызылжардан) 80 шақырым жерде орналасқан бірнеше мың халқы бар мәдениет ошағы, қасиетті қоныс.

1884-1885 жылдары Мұсаның қонысына Ресейден көшіп келген крестьяндарға жер бөліп беру науқаны жүргізілген еді. Батыс Сібірдегі мемлекет мүлкін басқару басқармасы Батыс Сібір дала генерал-губернаторына және Петропавл уезінің басшыларына жер бөлу мәселесі жөнінде түсініктеме мен ұсыныс хаттарын жібереді. Алдымен Мұса қонысының жобасы – планы түсіріледі, әр адамға 18 десятина (шамамен 18 гектар) жер бөлінеді. Орыс-қазақтарына (станицадағы) 3 гектар ағашты жер қоса-артық беріледі, крестьян шіркеуіне – 99 га, қалған жерді жергілікті халықтарға бөлініп берілсін, бұрынғы жоба бойынша, делінген хатта.

Мұса қонысын есептеп, планын түсіре келе 11810 га құнарлы жер, 12427 га құнарсыз (қолайсыз) жер деп танылады, 343 га жер крестьяндардың ағашты алқабы деп бөлек санайды. Сайып келгенде осы аумаққа 656 крестьян көшіп келіп орналасқан, сөйтіп олар 11808 га жерді иемденген екен.

Батыс Сібір дала генерал-губернаторы (Омбы қаласы) Ахмола губернаторына (11.02.86) мән-жайды түсіндіріп хат жазыпты. Крестьяндарға Мұса қонысынан жер бөліп беру, жөніндегі іс қағаздарды т.б.

құжаттарды бекіткендігін хабарлайды. (Қор 369, 1 тіркеу, 6459 іс).

Қазағым

Бар жерді күннен – күнге алып жатыр,
Біреулер алып қала салып жатыр.
Қырылысып өзді-өзімен қазақ сорлы
Жерінен аузын ашып қалып жатыр.

Тасталық болыстыққа таласуды,
Таласып жаман көзбен қарасуды.

Мың-мыңның төгілуі жетер енді,
Ізделік аққан бұлақ – қара суды.

Мағжан Жұмабаев

ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ ЖӘНЕ ЕЛ ТЫНЫСЫ.

Атығай еліндегі алты болыстарды 1858 жылдары басқарған Сандыбай Шопанов (Андағұл – Ораз – Бәйімбет болысы), Жанат Қазықанов (Қылды-Ноғай болысы), Күсеп Құлатаев (Ақкиік – Құлансу – Қойлы болысы), Жандос Салпықов (Андай – Рсай болысы), Тұралы Ғаббасов (Бабасан – Бағыс болысы), Көкен Жандаев (Бабасан – Бағыс болысы) сол кездегі формалы тізімге жазылған екен. Болыс басшылары белгілі еңбек

ақы алып тұрған, жастары 40-45 аралығында, кейбірінде патшаның медальдары және әскери дәрежелері болған. Мысалы Тұралы Ғаббасовтың майор дәрежесі бар, 1854 жылы Көкшетау дуанының аға сұлтаны болып сайланыпты (345, 1, 692).

Елуінші жылдардың аяғында Данияров Тохватулла деген адам орыс патшасы Александр Николаевичке хат жазыпты. Онда: «Көкшетау дуанындағы Андағұл – Ораз – Бәйімбет болысы мені молла етіп сайлады. Әкем Оразов сол елде мешіт салды. Мен діни семинарияға барып емтихан тапсырдым. Бас муфтидің қолы қойылған куәлік алдым. Сондықтан моллалық қызметім тиянақты болу үшін Сіздің бекітуіңізді сұраймын, яғни қол қоюыңызды өтінемін...» делінген. Бұл хатпен айналысқан Батыс Сібір басқармасы мәселені шешуді кейінге қалдырыпты. Үйткені Оразовтар төңірегінде арыз-шағымдар, жанжалдар сол кезде аз болмаса керек.

Енді алпысыншы жылдардан бері қарай оралсақ, Көкшетау дуанының аға сұлтаны Құспек Таукин деген адам болыпты. Бірақ ол өзінің сайланған уақыты бітпей 1863 жылдың орта кезінде дүние салады. Оның орынына полковник Шыңғыс Уәлиханов ұсынылған және сайлауға дейін аға сұлтандыққа тағайындалған, Мұса Жылғарин кандидат болып қалады. Олар Құспек Таукиннің алдында да аға сұлтан қызметін атқарған еді.

1866 жылы Көкшетау дуанының кезекті сайлауын өткізу науқаны басталады. Бұл жылғы сайлауға түскен тағы да екі кісі – полковник Уәлиханов пен капитан Мұса Жылғарин жарысқа түсіп қатысатын болады. Сайлаушылар саны барлығы – 602 адам, оның қатыспағаны – 176, бірақ 113 адам қол қат

(доверенность) беріпті, дәлелсізі – 63. Сайып келгенде сайлауда дауыс бергені – 539 адам. Сайлаудың қорытындысында көбірек дауыс алып, жеңіп шыққан Шыңғыс Уәлиханов, одан соңғы дауысқа ие болған Мұса Жылғарин еді. Заң бойынша Шыңғыс Уәлиханов – аға сұлтан болып өтпек, ал Мұса Жылғарин заседатель болып сайланбақ. Соңғысы тек заседатель ғана емес «кандидат» деп аталады. Ол кез-келген уақытта аға сұлтанның орнына отыра алады деген сөз. Бірақ мәселе бұл жолы керісінше шешіледі.

Мәселенің мән-жайы былай болған. Дәл осы сайлауға Батыс Сібір әскери басқармасының Генерал-майоры Фон Фридрих қатысып, Шыңғыс Уәлиханов басқарып тұрған кездегі Көкшетау дуанында болған келеңсіз жағдайларды ортаға жайып салады. Берілген 90 тапсырманың көпшілігі орындалмағаны, яғни барымта, ұрлық, кісі тонаушылық, кісі өлтіру, жер дауы, жесір дауы сияқты мәселелердің көбейіп, оның дер кезінде анықталып ашылмағаны, алға тартылады. Сайлау қорытындысын жоғарғы жақ бекітпейінше, ол өз күшіне енбейтін болған. Фон Фридрихтың хаттамасына сүйенген Батыс Сібір Генерал-Губернаторы Дюгамель (сайлау жөніндегі заңның 931 құжатына сүйеніп) Көкшетау дуанының аға сұлтаны етіп Дворян Мұса Жылғарин бекітілсін деп бұйрық береді. Сөйтіп Мұса келесі сайлауға дейін аға сұлтан болып қалады. Бұл сайлауға Жақып Уәлиханов пен Шаймерден Жылғариндер де қатысып, жарысқа түскен.

Сайлау алдында 1866 жылы Көкшетау дуаны бойынша аға сұлтандыққа және оған кандидаттыққа (немесе заседательдігіне) үміткер адамдардың тізімі

жасалған. Ол тізімде алдымен төре тұқымдарының өкілдері – сұлтандары жазылған: Шыңғыс Уәлиханов, Шеген Уәлиханов, Қанғожа Уәлиханов, Жақып Уәлиханов, Әлдеаман Уәлиханов, Құрманбай Қанғожин, Әбен Уәлиханов, Қараби Шегенов, Сабалақ Уәлиханов, Мұстафа Төртаев, Сұлтанғазы Шегенов, Жүсіп Бегалин.

Одан соң Дворян тұқымы Жылғара Байтоқин ұрпағы аталған, олардың фамилиялары бір – Жылғариндар болғандықтан тек аттарын ғана атап өтейік: Мұса, Әлібек, Жәнібек, Тұрлыбек, Есенбек, Ешмұхамбет, Аю, Төре, Жетпіс, Дауытпай, Сұраған, Сауытпай, Қалыбай, Ибрай, Тілеуберген, Тілеуғазы, Арық, Жәңке, Мұстафа, Мұхаметжан, Шаймерден, Әлмағанбет, Жүсіп, Жақып, Баракпай. Аталып отырған тізімде Жылғара ұрпағынан 25 адам ілігіп отыр. Біздің пайымдауымызша оның алғашқы оны Жылғараның өз баласы да, қалған он бесі немерелері болуы мүмкін, үйткені фамилиялары бірдей – Жылғариндер.

Бұл тізімде Атығай мен Қарауылдың басқа болыстарынан да адамдар тіркелген екен, барлығы 164 адам. Осы тіркелудің бір бөлігі билер. Әр болыстың билері ел арасында сыйлы, құрметті адамдар, олар сайланып қойылған, ел ішінде билік жүргізетін, дау-дамайларды шешетін, кәдімгі сот жұмысын атқаратын адамдар. Бұлар да аға сұлтандыққа оның орынбасарлығына сайлануға құқығы бар, сондықтан да олар үлкен тізімге ілігіп отыр. Андағұл – Ораз – Бәйімбет болысындағы осындай билерді атап өтейік, олар: Сандыбай Шопанов, Әшім Бөгімбаев, Атымтай Сандыбаев, Құсайын Әленов, Шал Әділов, Салық

Шопанов, Бәйтен Еренов, Жаңбірші Боқаев, Мүсіреп Талғазин, Кенжеәлі Данияров, Жаулыбай Шегенов, Шәукар Бердин, Жабай Мыңжасаров, Шоқат Құдайбергенов, Тлеміс Сарин, Токсанбай Сасықов, Қуан Ахмадин, Нұртай Бектасов, Тайшық Мыңтаев, Ақтан Жолымбетов, Жанбатыр Ботанов, Бекқожа Танин, Көбе Қунаков, Әлібек Балғадыров, Бадана Мыңбаев, Пішпай Сайспақов, Сейтен Кенжебаев, Бекшентай Жаулыбаев. (345, 1, 1818).

«Бір жоқ, бір жоқты табады» дегендей Жылғара мен оның тұқымдарын іздеп жүргенде өз атам – би болған Бадана Мыңбайұлын архивтен кездестірдім.

Бадана менің ұлы атам, яғни атам – Шегеннің әкесі. Шегеннің би болғанын марқым әкем – Қадірәлі және көзім көрген көне көз қариялар: Бопат, Зікірия, Серәлі, Ерғали, Әбіл т.б. айтып отырушы еді. Бірақ Шегеннің әкесі, Бадананың би болғанын ешкім білмейтін. Сол архив құжаттарында Бадана бидің мөрінің таңбасы да табылды. Онда «Бадана, Мыңбый» деген екі сөз арабша жазылған, 8 қырлы фигура, аумағы сақинадай, мүмкін сол мөрді сақина қылып қолына тағып та жүрген шығар. Сол кездері кез-келген сұлтанның, болыстың бидің мөрі бола бермеген тәрізді. Көпшілігі мөрдің орынына бармағының таңбасын басып, немесе қаламмен дөңгелетіп жазып, бір белгі қалдырып отырған.

Жылғара Құдайбердіден тарайды, ал Бадана Бәйімбет тармағына жатады.

Кейбір деректерде Нарбота болысының, ауылының болғандығы көрсетіледі. Билік құрып, би болу арғы атамыздан келе жатқан мұра сияқты құбылыс. Бадана

есептей келсек 1866 жылдары би болған, Жылғараның Мұса, Әлібек деген балаларымен шамалас өмір сүрген адам екен.

Көкшетау дуанында аға сұлтан қызметін атқарған адамдардың тізімі және уақыты:

1. Ғұбайдолла Уәлиханов – 1824, 1832-1838.
2. Жылғара Байтоқин – 1824-1826, 1838-1841.
3. Тоқтамыс би – 1826-1827.
4. Абылай Ғаббасов – 1829-1832.
5. Әбілқайыр Ғаббасов – 1841-1845.
6. Маңдай Тоқтамысов – 1845-1851.
7. Әбдіғафар Маңдаев – 1852-1854.
8. Пірәлі Ғаббасов – 1854-1857.
9. Мұса Жылғарин – 1858-1860, 1866-1868.
10. Шыңғыс Уәлиханов – 1860-1862, 1863-1866.
11. Құспек Таукин – 1862-1863.

МАҢДАЙ БАТЫРДЫҢ ӨЛІМІ

Атығай руынан шыққан елеулі ер – Маңдай батыр. Ол Тоқтамыс бидің, би, болыс аға сұлтан болған баласы Маңдай Тоқтамысов емес, одан сәл бұрынырақ өмір сүрген адам. Маңдай батыр жер-су, ел, бостандық үшін күресті. Кезінде Марал ишан, Бахрам Шақшақұлы, Сүйір батырлармен кездесіп, өзінің Ресей отаршылдығына қарсы пікірін де білдірген.

Маңдай әділ, шешен, батыл, өз тұсындағы атақты Құрымсы би, Жылғара Байтоқин, Шал ақын сияқты адамдармен кездесіп, солардан үлгі алады. Бірақ

Уәлихан өзінің айтқанына көнбей, айдағанына жүрмей қойған Маңдай батырды ұнатпайды. Кейде екеуі ашық та айтысып, кездесіп қалады. 18 ғасырдың аяғында Марал ишанды Атығай-Қарауыл, Керей-Уақ елі тіпті Татар, Башқұрт жері де муфти етіп сайлауды ұйғарады. Бірақ Уәли хан оған қарсы болады. Елді, жерді, дінді қорғап, билікті Марал ишан алып кетеді деген пиғыл Ресейде де, Уәлиханда да болады. Марал ишанды төре тұқымдары (Уәли мен Айғанымнан басқалары), бүкіл байлар, билер қолдаған. Айғаным Маңдай Батырға қарсылығын, оның Марал ишанды жақтайтындығын ері – Уәли ханға жеткізеді. Маңдай батыр түбінде төрелердің түбіне жетеді, бәрімізге күн көрсетпейді деп шағымданды Айғаным. Ал, Маңдай батыр Айғанымға: «Қатын ел билемес, билесе де ондырмас, күйеуіңнің билігі де жетер» - деген еді. Тоқалының айтқан сөзін тастамай Уәли хан сонау Бұрабайдағы Қызылағаштан Сырымбетке келеді. Содан Маңдай батырмен кездесудің қамын ойлайды, кісі жібереді, алдын-ала байқатады. Содан соң Уәли хан өзінің жендеттерімен (қаруланған) Маңдай ауылына жетіп келеді. Ол: «Маңдай бар ма, шықсын бері, оған айтар сөзім бар!» - дейді.

Маңдай қаннан-қаперсіз сыртқа шығып, ханға қарай беттегенде, алдын-ала келісім бойынша, оның мойнына бұғалық тастап, жабылып ұстайды, тапталтүсте ауыл ортасында дарға асып, өлтіріп, кетіп қалады. Маңдайды жазықсыз өлтіртті деген хабар елден-елге тарап кетеді.

Елдің басты адамдары Жылғара бастаған Қызылағашқа барып, Уәлиден Маңдайдың құнын

төлеуді талап етеді. Хан бас тартады. Сонда Жылғара: «Атығай-Қарауыл, Керей-Уақ елінде бар деген мықтылардың талқысына салып, «Сенен Маңдайдың қайтсе де құнын аламыз!» – деп бұл жолы жедел аттанып кетіпті. Бүкіл елдің, бірнеше рулардың дүрлігіп Маңдай батырды жоқтауға шынымен кіріскендігін байқаған Уәли Қызылағашта жата алмады. Шығыс Түркістанға қарай бет алған Уәли ханды Тобыл генерал-губернаторының ұлықсатымен жіберген солдаттары, қуғыншылары Кереку маңында кездесіп, кері қайтарып алады. Тобыл қаласына барған, генерал-губернаторға жазбаша арыз жазған, барлық жолды, көлікті ұйымдастырып жүрген Жылғара Байтоқин және оның сенімді серіктері еді. Генерал-губернатордың түпкі ойы, кісі дауы емес, Уәлидің Түркістанға кетуін болдырмау. Ал, кетіп қалса «бір бүліктің» болып қалуы да мүмкін деген ой.

Уәли ханды Бұрабайға түсірмей тура Сырымбетке жеткізеді. Елдің игі жақсылары жиналып, ортаға Уәли ханды алып, дауды Құрымсы би бастайды, бірақ төрелігін Керей ата баласы – Шақшақ би айтсын деп қамшысын ортаға тастай береді. Шақшақ би Уәли ханның жазықсыз ел адамын өлтіргені үшін айыпты екенін, айтып, жасаған қылмысын мойнына салып береді. Шешім: «Бес ердің құны!». Бірақ Абылайдың аруағы үшін «төрт ердің құны» болсын, біреуін кемітейік деген пікір туады. Әділ шешім үшін Атығайлықтар Шақшақ биге арқасына шапан жауып, астына арғымақ ат мінгізіп, алғысын айтып, шығарып салған екен.

Осы әңгіме жөнінде Уәли ханға шығарылған өлеңдер де аз емес. Сегіз сері өзінің «Замана» деген толғауында былай дейді:

Абылай ханға тартпаған балалары,
Ел билеуге жетпеген шамалары.
Уәли Орта жүзге хан болса да,
Қазақтың жақтырмаған даналары.

Күншілдік Уәли ханда басым болып,
Жантекейдің Ер Жәнібегін ылғи күндеп.
Орысты қазақтарға айдап салып,
Керей-Уақтың аууына болған себеп.

Хандарда Уәли төре болып пасық,
Жазықсыз Маңдай ерді дарға асып.
Атығай Маңдай құнын жоқтағанда,
Шығысқа жөнеліпті көше қашып.

Ауғанын Уәли ханның біліп қалып,
Тобылдың жандаралы күшін салып.
Тоқтатқан Керекудің маңайында,
Жіберген патша әскері тосып алып.

Осылай орыс досы тор құрыпты,
Беттерін кейін қарай көш бұрыпты.
Өздері сүйеп жүрген Уәли ханды,
Әкеліп Сырымбетке қондырыпты.

ӘЛІБЕК БАТЫР

Қазақтың атакты сазгері, өнер зерттеушісі Ілия Жақанов «Аққулар қонған айдын көл» атты зерттеу кітабында Ақан сері мен Әлібектің арасындағы достық қарым-қатынасына арнайы тоқтап, Байтоқиндар әулеті жайында көп деректер келтірген. Жылғараны қазақ ақсүйегі (қазақ дворяны) мен подполковник шеніне ие болған, патша грамотасын алған ірі алпауыт деп суреттейді.

Мұса кезінде Шыңғыстан кейін аға сұлтандыққа ие болған, мұсылманша хатқа жүйрік боп, орысша тіл білген. Жылғараның өзі де екі тілде бірдей жорғалап, бірде биязы, шешен көрініп, бірде тізеге басып, елді өзінен алыстатпау үшін қисынсыз жерден амал тауып отырған, сөйтіп беделі артқан адам дейді.

Жылғараның Қисық, Аю деген балалары Біржанды әрдәйім қолдаған. Әлібегі ішіндегі ең ірісі, батыр, ол Біржанмен төс қағыстырып, достық қарым-қатынаста болған, әрі замандас. Әлібек үйінде Шөже, Тоғжан, Арыстанбай, Орынбай, Біржан сал, Шәрке сал, Ақан сері жиі жиналып салтанат құрып тұрған екен. Серілікті, ақындықты, әділ сөзді үйреніп, қарсы келген адамға қасқая қарсы қарап көзімен, сөзімен, реті келсе білегімен жеңіп шығатын батыл да, батыр да адам Әлібек болған.

Міне, ел аузынан алынған әңгіменің желісі осындай. Шындығы да, көмескі жерлері де баршылық. Шындығы – Жылғараның патшадан алған атағы, Әлібектің батырлығы жайындағы мәлімет.

Аты аңызға айналған Әлібекті елі ұмытпаған. Кеңес үкіметі құлағаннан кейін, 1994 жылы батырдың бейіті көтеріледі, зиратының басында құран оқылады,

ауылында ас беріледі. Одан соң 1995 жылы Рузай ауданындағы мамандандырылған шаруашылыққа Әлібек батырдың аты беріледі. Бұл бүгінгі Ғабит Мүсірепов атындағы ауданның Шұқыркөл ауылының маңы еді.

Әлібек Жылғараұлы 1811-1896 жылдарда өмір сүрген, 19 ғасырдың өкілі. Ол Жылғараның Мәтиман деген соңғы әйелінен туған көп ұлдардың бірі. Әлібектің әкесі де, атасы да бай болған, би болған, ел басқарған адамдар. Жастайынан жігерлі, сүйегінде дәні бар, қиянатшыға қасқая қарсы тұрған ер боп өседі. Жылғараның туысы Құрымсы би: «Әлібек туды дегенше әлек туды десеңші», - депті. Құрымсы Әлібектің аталас ағайыны. Құрымсының дуалы сөзі шындыққа жақындайды.

Ел арасында Әлібек жөнінде аңыз да бар. Бір аю елге малды, жанды қорқытып келе берген. Айбат шегіп адамдарды өлтіріп, малдарды жеп кете берген. Бұны естіген Әлібек күні-түні аңдып, ақыры жекпе-жек кездесіп, аюдың қарынын қанжармен жарып жібереді, өлтіреді. Сөйтіп бүкіл ауыл аюдан құтылған екен дейді. Иә, бұл аңыз. Аңыз да тегіннен-тегін шықпайды, оған да негіз керек.

Өткен 19 ғасырда қазақ даласында үлкен саяси, тарихи өзгерістер болды. Дуандардың құрылуы миграциялық өзгерістер, көшу, қону, жер аударылғандардың көбеюі елдің тұрақтылығын бұзады. Соның нәтижесінде ұрлық, зорлық барымта елде етек алады.

Кеңес үкіметі кезеңінде аттары шыққан атақты жазушылар Әлібекті әр қырынан атап өтті. Сәбит

Мұқанов Байтоқа әулетін бір жағынан мақтап кетсе, екінші жағынан Әлібекті сотқар, бұзақы, барымташыл, тентек етіп көрсетеді. Сәкен Жүнісов «Ақан сері» кітабында Әлібекті Ақанның сенімді серігі, қамқоршы қорғаны, елге қалаулы етіп суреттейді. Ақанға ол тұзу мылтығын, астындағы тұлпар атын, алғыр қыран бүркітін сыйлаған мырза еді деп көрсетеді. Олардың кейбірі Әлібектің Біржан салмен де байланысын атап өтеді.

Егер Әлібек сал-серілермен аралас болса, онда оның ақындық, өнерсүйгіштік қасиеттерден аулақ болмағанын дәлелдейді. Мұсатай Ғалым өзінің «Асыл сөзінде»: «Әлібек Зілқараұлы – батыр, шешен, өз заманының көзі ашық азаматтарының бірі болған. Ол аузымен құс тістеген, алдына қара түсірмеген, атқанын құлатқан, қосқанын оздырған, істің ағын ақ деген, қарасын кара деген, ар-намысын ешкімге бермеген, құдайдан өзгеге бас имеген кісі болған», - дейді. Міне, бұл пікір Әлібектің батырға тән қасиеттерін шынайы көрсетіп отыр. Бұл пікірді Орынбай ақын Әлібекке арнаған өлеңінде толықтыра түседі.

Атығай, Қарауылды жауға бермей, намысын алып жүрдің талай жерден. Әлібек Жылқарадан ер боп туып, күшімен кісіліктің жауын жеңген. Осы кезде халықтың мұң-мұқтажын жоқтай алатын, кегін қайтара алатын Әлібек сияқты ержүрек білекті жігіттер қажет-ақ. Шын мағанасында Әлібек сондай жігіттердің бірі, шабылған елдің кегін, таланған малын талай қайтарып, елдің алғысына бөленген ер, батыр атанады.

Әлібек Жылғараұлы қайтыс болғанда жерлес ақын Қожамбет Ордабайұлының айтқан жоқтауы бар. Бұл

жоқтауды Мақаш, Байсал ақсақалдардың аузынан жазып алған Дәстен Баймұқанов деген азамат.

Әкесі оның Жылғара,
Ағасы Шопан мырза еді.
Солардан туған Әлекең,
Атығайда құлжа еді.
Бисмилла еді сөз басы,
Әлекең еді қол басы.
Сексен бесте өтті дүниеден,
Иманы болсын жолдасы.
Шопан мырза інісі –
Әлекең елдің ырысы.
Ақылменен түзеген,
Ісінің болса бұрысы.
Сондай-ақ туар бір бала,
Жайылған аты баршаға.
Бес жасына келгенде,
Белгілі болды данышпан.
Он жасына келгенде,
Жүйрік мініп жарысқан.
Он бес жасқа келгенде,
Артық болып атадан.
Ерегіскен дұшпанын,
Шылбырменен матаған.
Жиырма беске келгенде,
Ғаскер жиып, ат байлап.
Жолдас болып Қожықпен,
Мұқатқан жауын айғайлап.
Отыз жасқа келгенде,
Айға шапқан аюдай,

Болып еді арыстан.
Отыз бес жасқа келгенде,
Кәпірлермен алысқан.
Алысқандар қалысқан.
Қыран қара бүркіттей,
Салтанат түсті халқына.
Қырық бес жасқа келгенде.
Тораңғұлды жайлаған.
Елу інген мен елу биені,
Қатарынан байлаған.
Әлекем еске түскенде,
Ішім оттай қайнаған.
Патшадан алған шендерін,
Әр жақсыға сыйлаған.
Өзі өткен соң не болды,
Малы кетті айдаған.
Сарбаздары бытырап,
Қаруы қалды сайлаған.
Көк ат қалды белдеуде,
Тұшпалап мықтап байлаған...

Жоқтау аяқталмаған, бізге соңы жетпеген.

Әлібек батырдың ұрпағы Медетхан Арысбекұлының
өзінің бабасына арнаған үш шумақ өлеңін айта кетейік:

Тәңірдей батыр ата сыйынамын

...Жер ана ел нәсібі сенен болмақ,
Құрбы-құрдас, аман жүр тәңір қолдап.
Көкшелінің бөктеріне көзім түссе,
Тұрғандай жалғыз зират жерін қорғап.

Зираттың айта кетсем құпиясын,
Көңілді қуаныш кернеп құлпырасың.
Ел қорғаны Әлібек батырымнан
Аруақ аттап, қайда қашып құтыласың.
Тәңірдей батыр ата сиынамын,
Сәлем беріп зиратыңа қиыламын.
Жебей жүр аруағыңмен бір мені емес,
Атығай-Қарауылдың ұл-қыздарын.

ҚҰРЫМСЫ БИ

Кейбір деректерде «Құрмысы» деп бұрмалап атайды, ал көпшілік басылымдарда «Құрымсы» делінеді. Әрине, негізі соңғысы дұрысқа келеді. Құрымсы Жылғараға өте жақын адам. Андағұлдың бір баласы Өтемістен Табынбай туады (Құрымсының әкесі). Андағұлдың екінші баласы Сасықтан Жолдыбай, одан Байтоқа туады (Жылғараның әкесі). Аталас ағайындылардың арасы 7 жас, яғни Құрымсы Жылғарадан жеті жас үлкен екен. Бұл шындыққа жақындайды. Құрымсы Табынбайұлы (Шалқарұлы) 18 ғасырдың 1759 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданында Алуа көлінің маңы Қаратал аулында туған. Ол бала кезінен алғыр, шешен, өжет болып өседі. Көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады деген халық мақалы бар. Құрымсы да есейе келе өскен ортасына орай сөзі дуалы, күміс көмей, жез таңдай, сөйлесе келгенде алдына жан салмайтын «Құрымсы би» атанып, ел аузында аңыз болып қалады.

Дегенмен көкірегі ояу қарттарымыз кеткен соң Құрымсы би сияқты адамдар жөнінде қалған аңыз,

әңгімелер суысып, өшіп бара жатқандай көрінеді. Құрымсы би жөнінде баспа беттерінде жарияланбады. Тек 1993 жылы Алматыда «Жалын» баспасынан шыққан «Қазақтың би – шешендері» атты екі томдық жинақ шыққан еді. Соның бірінші томында Құрымсы биге арналған аздаған беттер бар. Бұған да шүкіршілік. Құрымсы бабамыз билік айтуға, шешендік өнерге өте ерте бой ұрған адам екен.

Андағұлдың бір топ игі-жақсылары мал дауымен қыпшақ еліне аттанады. Елдің ділмәр би-шешендерімен бірге Табынбайдың (Шалқарұлдың) тоғыз жасар баласы да барған екен. Екі жақ сөз жарыстыра бастағаннан-ақ қыпшақтың бір биі: «Елдеріңде аталы сөз айтарлықтай кісі таба алмаған соң бала-шағада қалған екен-ау күндерің», - деп кекетеді. Сонда Құрымсы бала іркілместен мына сөзді айтқан екен:

Арғынның ұлы арыспын,
Азуым кере қарыспын.
Жақсылыққа қаныспын,
Жамандыққа шалыспын.
Берсең – бітем,
Керсең – кетем,
Дөнен, бесті өгіздің
Терісінен істеген
Шикі баспақ талыспын.

Баланың бұл сөзінен кейін қыпшақ жағының жүні жығылып, мал дауы Андағұлдың пайдасына шешіліпті.

Құрымсы есейе келе бүкіл Есіл өңіріне, маңайдағы алыс-жақын елдерге жайылған, дау-дамайды әділдікпен

бітірген би атанады. Керей Тоқсан би билік айтуға енді-енді ғана кірісе бастаған кезінде өзінен көп жас үлкен атығай биінің атақ даңқын сырттан естіп, өзін бір көруге, шешендік сөздерін тыңдауға құмартып жүреді екен.

Бір жерде болған үлкен тойдан қайтып келе жатқанында әдейі ат басын Құрымсы ауылына бұрады. Қотанда жұпынылау көрінген адамнан:

-Құрымсы бидің үйі қайсы? – деп сұрайды.

-Құрымсыны танитын ба едіңдер? – дейді жұпыны кісі.

-Сыртынан естуші ек, өзін көрген емеспіз.

-Құрымсыда не шаруаларың бар еді?

-Не шаруа болушы еді, әңгімесін тыңдасақ деп ек.

-Анау шеткері тұрған қараша үй, өзі үйінде жоқ шығар. Үйіне қайтып оралғанша, сендер анау байдың ақ боз үйіне түсіп, аттарыңды отқа қойып, өздерің етке тойып, кешке қарай барарсыңдар, - деп сілтеп жібереді.

Тоқсан би қасындағы жігіт-желеңдерімен ауыл ортасындағы байдың үйіне түсіп, ас-су ішіп, манағы айтқан қараша үйге келсе, қотанда кездескен жұпыны кісі тағы да алдарынан шығыпты.

-Құрымсының үйі осы ма?

-Иә, осы.

-Өзі үйде ме?

-Иә, мына алдарыңда тұрған сол Құрымсың мен боламын.

-Япырмай, сенейік пе, сенбейік пе? «Жақсының өзін көр де, үйін көрме, бәйтеректің басын көр де түбін көрме», - дегендей болды-ау, - деп әлгілер ыңғайсыздана бастайды.

-Ұялмандар, - дейді Құрымсы, үйге кіріңдер, сыйғаның үйде, сыймағаның сыртта отыра беріңдер. Менің даусым қайда отырсаңдар да жетеді.

Сонымен Тоқсан би Құрымсының қара лашығына бас сұғыпты. Құрымсы оларды айран, шалаппен сусындатыпты. Тоқсан би: «Қайран, айран, айырылып майдан, келдің қайдан?», - деп айранды сіміріп салыпты. Құрымсы оның сөзін жалғап: «Тоқсан би келеді дегенді Құрымсы білсін қайдан, сендер отыра беріңдер, мен бір қой сұрап келейін байдан», - деп орнынан тұра бергенде Тоқсан би:

-Алла риза болсын, керегі жоқ, әңгіме айтыңыз, бізге сіздің дана сөзіңіз керек, - деп тоқтатып, әңгімеге тартыпты.

Бір күні керей Тоқсан би қасына ерген бір топ кісісі бар, кезекті бір дауға бара жатып па, әлде даудан қайтып келе жатқан жолда ма, жасы үлкен қадірменді қария еді, әдейі бұрылып сәлем бере кетейін деп Құрымсы бидің ауылына соғыпты. Бірақ Құрымсы үйде жоқ екен. «Томар жаққа кетіп еді, қазір-ақ келіп қалар, үйге түсіңіздер», - дейді бидің кемпірі. Тоқсан би түспейді, атының басын бұрып алып, томарға тартады. Тегінде, не болса да, атығайдың ділмәрін, тұтқиылдан үстінен түсіп, сөзден тосылдырайын десе керек.

Құрымсы бір тізерлеп, бір тұрып бүгежеңдеп, әлде бірдеңелерді жинап, теріп, қолындағы дорбасына салып жүр екен. Кәрілікке бой алдыра бастаған кезі ғой, құлағының мүкісі де болуы мүмкін, желке тұсынан сау ете түскен аттылы кісілерді байқамапты. Тоқсан би қатты дауыстап сәлем бере сала Құрымсыға тиісе кетеді. Бұрынғының би, шешендері, сөз жүйесін білетін

айтқыр адамдары әдетте тақпақтап сөйлеген ғой. Тоқсан да сөйтсе керек, бірақ өкінішке қарай, оның тап сол жерде не дегені, қалай ұйқастырып, атығайдың пір тұтқан шалын қандай сөздермен тұқыртпақ болғаны бізге жеткен жоқ. Алайда Құрымсының қайтарған жауабына қарасақ, керей биінің сөз ыңғайы оп-оңай аңғарылатын сияқты.

Уа, Құрымсы, сен дүйім елге даңқың жайылған би едің, Жылғарадай аға сұлтан інің бар, соның намысын жыртам деп, қасына ере жүріп, талай-талай шиеленіскен дауларды бір сөзбен бітіріп кетуші едің, енді саған не көрінді, үсті-басың жадау, қара құрым үйінді көргенім анау, қыс болса әлі түскен жоқ, сонда да тышқаншылаған түлкідей томар ішінде тоңқандаған бұл тірлігің не тірлік?».

Сонда Құрымсы би іркілместен: «Теріп жүргенім – кермек, бай кісінің көзіне көрінер бір ермек. Мен сияқты кедейлер тоңқандап мұны жимаса, қыс түскенде артының ашылғанын көрмек!» – депті.

«Кермек» - өсімдік тамыры, тері бояйтын зат. Тоқсан би сәлем беріп, құшақтасып көріскеннен кейін былай дейді:

- Уа, Құреке, жатырмысың томар қазып,
Сөзіне бір әйелдің кеттің бе азып?
Көңілін бір әйелдің табамын деп,
Қиналып жатырмысың жерге жазып?

Сонда Құрымсы би былай деп жауап қайтарған екен:

- Уа, Тоқсанжан шырағым! Томар емес, қазғаным – кермек. Жұмыссыз отырғанға бұл да ермек. Қой терісін киім қылып киер болсаң, бетіне салатын бұл - өрнек.

Қой терісін киім қылып кимегенге ақпан мен қаңтар сыбағасын бермек. Дүние қадірлесен қадірлейді, адамға бір уақытта, бұл да керек. Жүргенім – тірліктің қамы үшін, әйел үшін жүргем жоқ босқа терлеп.

Сонда Тоқсан би:

- Уа, Құреке, пана едіңіз көлеңке тиген көпке, бұлбұл едіңіз шығармайтын сөзді шетке. Қартайып кетті ме деп сынауға айттым, шүкір, жақсы екенсің, сөзімді айып етпе», - деп Құрымсының қолын ұстап, ғапу сұрап, үйіне барып, қонақасы ішіп аттанған екен.

Жылғара мен Құрымсының бір-біріне ет жақын туыс екендігінде ешбір дау жоқ. Жылғараның әкесі Байтоқа мен Құрымсы – тетелес кісілер, екеуі де Андағұлдың шөбересі, аталары ағалы-інілі кісілер болған.

Қазақта үлкенді сыйлау – парыз, Жылғара да би ағасын қадір тұтып, әр кез болып жататын дау-дамайларға барғанында оны қасынан тастамайды екен. Сөз өнерін қуған Құрымсы би мал жиюды мансап етпеген кедей кісі болса керек, осыны ескерген Жылғара қайсыбір даудан түскен олжадан оған үлес, сыбаға беріп тұрған көрінеді.

Мынадай бір әңгіме бар ел арасында. Құрымсы би үйіне келген қонаққа соятын мал таба алмай жиі-жиі қысыла береді екен. Жылғараның ұйымдастыруымен бидің жақын ағайын-туыстары оған бір-бір қойдан мал жинап беріпті. Қарасы елу шақты екен. Құрымсы осы малын өріске шығарып, өзі бағып жүреді.

Бір күні Жылғара қорығына бөтен біреудің малы түскенін әлдекімдерден естиді де, ыза кернеген бойы атына міне сала тұра шабады. Келсе, қой жайып жүрген

Құрымсы екен. Ашуын басып үлгермеген екпінмен Жылғара: «Мұның қалай, енді шалғы салайын деп отырған пішендігіме малыңды жайып жібергенің, немене, басқа жайылым құрып қалды ма?» – депті.

Сонда Құрымсы:

- Жылғаражан, ағаң қалып еді суалып,

Қонақ келсе сасып қалушы еді ұялып.

Біраз ғана қой жиып беріп едіңдер.

Кісі келгенде отырсын деп жұбанып.

Ағаңа бір аз ғана қой бітті деп

Шауып келгенің бе сонша қуанып, - депті.

Бұдан соң Жылғара: «Тілің кесілсін, тілің, сайрауын қара» – депті де атының басын бұрып алып кете беріпті.

Ел ішіне кең тараған аңыздарға қарағанда Құрымсы би сәуегей де кісі болғанға ұқсайды. Оның айтқан болжамдары кейін расқа шығып жатады екен. Соның бір мысалы мынадай. Би атамыз бір сөзінде: «Уанастың жерін Тоқа алар, Тоқаның жерін соқа алар» – депті. Мұның жайдан-жай айтыла салмағаны, түбінде бір үлкен уақиға жатқаны көрініп-ақ тұр. Уанас кім, Тоқа кім? Оның жерін «соқа алар» дегеннің мәнісі не? Жұмбақ сияқты айтылған бұл сөзге арнайы түсініктеме бермейінше болмайды.

Біздің облыстың қазіргі аумағында Есіл бойындағы жерлер түгелімен дерлік Атығайға жататын рулардың мекені болған. Атығай Қалқаш батырдың балалары Құдайберді мен Бәйімбеттен тараған ұрпақтар да күні бүгінге дейін осы өлкеде қоныс құрып отыр. Ал қазіргі Явленка, Покровка, Петровка селолары тұсындағы жерлерді әуелде Бәйімбеттің Уанасі иемденген екен. Ал,

енді оның жерін алған Тоқа. Құрымсы бидің айтқаны Бәйімбеттің Тоқасы емес. Ол – Бәйімбеттің ағасы Құдайбердінің ұрпақтары. Атап айтқанда, Құдайбердінің Андағұлынан туған Сасықтың баласы Жолдыбай болса, оның екі ұлы Қаратоқа мен Байтоқаның ұрпақтары. Құрымсы бидің айтқаны – осы Тоқалар. Шынында да, мұны дәлелдейтін деректер мемлекет тарихи құжаттарында бар.

Уанас әулетінен алынған жерлер Байтоқаның немересі, Жылғара баласы Мұсаның еншісіне тиген екен. XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Ресейден қоныс аударып келген орыс мұжықтары бұл жерлерді өз тілінде «Мусино урочище» деп атапты. Кейін осы арада Явленка селосының іргесі қаланғандығы ілгеріде айтылды.

Мүсіннің іргесін қалаушы мұжықтар сол төңіректі жыртып, егін сала бастайды. Бұл, әрине, Құрымсы би дүниеден өтіп кеткеннен кейінгі болған іс. Осыған байланысты ел қариялары «Тоқаның жерін соқа алар» деген осы емес пе деп, Құрымсы бидің көрегендігіне қайран қалады.

Құрымсы би айтты деген тақпақ, нақыл сөздердің ел аузында сақталған кейбір үлгілері төмендегідей:

Мұқалған жаман дейді жақыныңнан,
Ез болма ақыл сұрап қатыныңнан.
Бойында берекесі бар жігіттің
Шықпайды қатын, бала ақылынан.

Жабағы, тайды қорлама,

Жазға шықса ат болар.
Жас жігітті қорлама,
Жұртыңа ертең бас болар.

Көрген сайын «сіз» десіп
Сыйласқанға не жетсін.
Шашылғанды бірлесіп
Жинасқанға не жетсін.

Желі тұрған оңынан
Жеті өзеннен өтеді.
Адаспаған жолынан
Жеті таудан өтеді,
Арманына жетеді.
Адамды алдау –
Арыңның алдында қылмыс.
Ағанды алдау –
Анаңның алдында қылмыс.

Жол жүргенде
Шабанға кіріптар қылмасын.
Жолдас болсаң,
Наданға кіріптар қылмасын.

Ел аузындағы аңыздарды саралағанда және бұларда кездесетін кейбір тарихи тұлғалардың ғұмырнамаларына қатысты аз-кем деректермен салыстырғанда, Құрымсы биді көп жасаған кісі деп жобалауға болатын сияқты. Бірақ оның нақты неше жыл ғұмыр кешкені белгісіз. Тек бір анығы – би атамыз ХҮІІІ ғасырдан аман өтіп, ХІХ ғасырдың орта шенінде

көз жұмған. Қартайған шағында Тоқсан бимен сөз қағысуы, өзінен 7 жастай кіші Жылғараның екінші әйелінен туған Әлібек дейтін баласының дүниеге келгеніне көзі тірісінде куә болғаны жоғарыда айтылған тұжырымды қуаттап бергендей.

Ерте замандарда Андағұл елі өздерінің қайтыс болған адамдарын Алуа көлінің дөңіндегі үлкен зиратқа жерлейді екен. Басына қос қайың өсіп тұрған бұл зират қазір де бар, бірақ ол ескірген, маңайдағы ауылдар өлген кісілерін мұнда қоймайды. Ал Құрымсы биге келетін болсақ, оның сүйегі осы ескірген үлкен зиратта жатыр деуге толық негіз бар. Ендеше оған туған жерден топырақ бұйыруы, сүйегінің Алуа дөңіндегі үлкен зиратта жатуы әбден мүмкін.

ЖЫЛҒАРА ЖӨНІНДЕГІ ЕЛ АУЗЫНДАҒЫ ӨЛЕҢДЕР

Жылғараның өлең жазғандығы, айтысқаны жөнінде тарихи дерек жоқ. Дегенмен ел аузында Жылғара айтты деген өлеңдер, әңгімелер баршылық. Оларды Ұлттық Ғылым Академиясының кітап қоймасында әркімдер ел аузынан жинастырып тапсырған. Әрине, Жылғара шығарды ма, әлде Жылғараға арнап басқа біреу шығарды ма ол жағы белгісіз. Дегенмен екі-үш өлеңді беріп отырмыз.

Жылғараның қартайғандағы айтқаны

Лақтайын секірген әттең он бес,
Бұлақтайын тасыған отыз бес,

Отызда орда бұзған ойран салып.
О дәурен енді айналып қайта келмес.
Қырықта қыран құстай қалықтадым,
Елуде алды, артты ойлап тұрақтадым.
Алпыста әрлі-берлі тәуір едім.
Жетпісте жер таянбай тұра алмадым.
Ей, жігіттер, енді сексен деген бір жас бар,
Секіріп атқа міне алмас.
Тоқсан деген бір жас бар,
Толық аяқ ас іше алмас,
Ауыл үйге кіре алмас.
Кәрілік шіркін жат дейді, тұрма дейді,
Қыдырып ауыл үйге барма дейді,
Қыдырып ауыл үйге бара қалсаң.
Түрегеп салып бермес төрге төсек,
Теріс қарап күңкілдер келін-кепшек,
Осы үйде алары жоқ берері жоқ,
Осы шал не қып жүр деп артынан.
Қылады өсек.

(Папка № 573, № 3, Жинаған Жақпаев Бозтай 1946).

Жылғара өзі туралы

Өзім бай, өзім батыр Жылғара едім,
Алмаған адам тілін қикар едім.
Халқымның қанын жауға сорғызбаған
Айтқанын ақ сүйектің болғызбаған
Арғында менен өткен кім бар едің?
Базардан алып келген сары қауын,
Өседі сары қауын жауса жауын.
Басыңа кеңес құрар Жылғараң жоқ,

Тұрмысың адыра қалып Көкшетауым.
Сәлем айт Арғын, Қыпшақ адамына,
Би сөзім болсын сана заманына
Үй тігіп, асау сойып отырушы еді-ау
Қақ жарып халық аралап барғанымда.
Ауылдың қонған жері қырадан-ай,
Өрнек іс табылады ақылдан-ай,
Халқымның қара мойын серкесі едім
Күнелтер қайда барып серкесіз-ай.
Өзім бай, өзім батыр Жылғара едім,
Және де сөйлер сөзге ділмар едім.
Көшкенде сексен нарды бос айдаған
Артында менен өткен кім бар едің?
Ат міндім алма мойын дөңгелентіп,
Жиырма бес не тапты менен өтіп
Жарлының жалғыз қара бұзауындай,
Сексен бес ұстадың ба мәңіретіп.
Жақсыға зар болсын деп қой бермеген,
Жаманға қор болсын деп ой бермеген.
Сұңқардай бауыры шұбар жиырма бес
Бір ажалдан басқаға бой бермеген.
Мен жүрдім жиырма бесте салып ойын
Саналы адам білер сөздің жайын.
Сексен бес көк желкеге мінгеннен соң
Халқымның көре алмадым жиын тойын.
Халқыма бізден сәлем көп айта бар,
Өлімнен кәрлік екен берген хабар.
Мал тапқан аттай желіп жиырма бес
Тапты екен менен де өтіп не мархадар?
Жайлайды арғын барып Тобылменен
Домбыра тарттым сырнай қобызбенен.

Басыма анық тоқсан мінгеннен соң
Жарыстым от басында қоңызбенен.
Жау келсе ел шетіне қамданатын
Сөзіне ит дұшпанның шамданатын.
Сексен бес көкжелкеге мінгеннен соң
Берік ұстап керегеден зарланамын.
Көшеді ауылым тура тепсеңменен
Жылғара жолдас болды сексенменен
Басыма анық сексен мінген жылы-ақ
Тоқалдар араз болды бөксемменен.
(Папка 573, № 1. Жинаған Қуанышалиев М. 1938).

Жылғараның Әлібекке ескертуі

Жүрмісің аман-есен Әлібегім,
Секілді атаң сұңқар, асыл тегің.
Аралап елдің ішін біліп жүрсің
Көп болар көргеніңнен көрмегенің.
Халыққа әкім болып ел аралап
Біреудің алдың зорлап бермегенін.
Жасым бар 85-е жылым тауық,
Жатырмын кәрілік пен есім ауып.
Хан болып таққа мініп ел аралап
Халқыңды құртып барасың қойдай сауып.
Адамға жаман екен мынау тоқсан,
Балаларға ақыл болмайды менің бопсам.
Сөзімді насихаттап мен сөйлесем
Келіндер мазақ етеді, қылып сыпсаң.
Бұрын да би болып еді дара-дара,
Бұл күнде билер сияқты егеу ара.
Болғанын егеу ара мұнан деп біл

Қиналмай үстінен жейді пара.
Болғанда таңда машқар тәңірі алдында
Қор болып өзің қаларсың жүзі қара.

(573 папканың № 5 дәптерін арабшадан аудартқан
Мұсатай Ғалым).

ЖӘПЕК БАТЫР

Жылғара Жәпек батырдың ұрпағы, оның жалғасы іспеттес. Атығай Құдайберді руынан шыққан атақты батыр қолбасшы Жәпек жоңғарлар шапқыншылығы кезінде ел қорғап көзге түскен, Абылайдың сенімді серігі болған адам. Бұл тарихи шындық, оны Шоқан Уәлиханов, Мағжан Жұмабаев, Шал ақын т.б. дәлелдеп айтып, жазып кеткен өз шығармаларында.

Мәселен Шал ақын былай дейді:

Құдай жақсы жаратқан нұр екіні айт,
Елде жақсы бар болса бір-екіні айт.
Атығайда төрт қасқа батыр өткен,
Жантелі, Жәпек, Құлеке, Тілекені айт.

Бұндағы Құлеке батыр Шал ақынның әкесі, ал Тілеке батыр олардың ағайыны, естектермен соғыста қаза болған. Ал, Мағжан Жұмабаев өзінің атақты «Батыр Баян» поэмасында мына жолдарды жазып кеткен.

Жолдасы Абылайдың батыр Жәпек, Қалданға ханмен бірге тұтқын болған...

Шоқан Уәлиханов өзінің қалдырып кеткен еңбектерінде Абылай мен Жәпек жөнінде мынадай-

әңгіме айтады. Жоңғарлар мен қазақтардың үлкен бір ұрысында Абылай жоңғар ханы Галдан Череннің (кей жерлерде Қалдан Церен дейді) баласы Чарчамен жекпе-жекке шығады. Абылай Чарчаны ат үстінен қағып түсіп өлтіреді. Жоңғар ханы бұған ызаланып, баласын өлтірген адамды қайтсе де ұстандар, алдыма алып келіндер деп бұйрық береді. Аңдыған жау алмай қоймас дегендей Абылай өзінің жақын жолдастарын ертіп аң аулауға шыққанда қапыда қалмақтардың қолына түседі, қасында Жәпек батыр да болыпты. Галдан Черен алдына келген Абылайдан:

- Баламды қайда, қалай өлтірдің? – деп сұрақ қояды.

- Кінәні маған артып отырсыңдар, балаңды өлтірген халық, мен тек халық тілегін орындаушы ғана – деп жауап берген екен Абылай.

Галдан мұндай жауапты күтпеген еді, Абылайдың батылдығына, батырлығына, ақылдылығына іштей разы болады. Біраз қамауда-тұтқында болған Абылай жолдастарымен босап, елдеріне қайтады. Бірақ Жоңғар ханы Жәпектің Сарықазак деген баласын кепілдікке алып қалады. (Ш.Уәлиханов, 5 томдық шығармалар жинағы, орысша I-том 217-218 бет, Алматы. 1984).

Жәпектен Қарасай, Сейтен, Сарықазак (Құткелді), Жауқай, Жарты, Жортушы деген ұрпақтар тарайды. Сейтен батыр болған. Сарықазактың қалмақтарға бес жасында кепілдікке берілгендігін алда айтып кеттік. Қалмақтың ханы бұл баланы ұлы жоқ бір қалмаққа асырауға береді. Содан Құткелді бала Сарықазак атанып кетеді. Бала есейіп, ер жетеді, әрі мерген, әрі өжет жігіт болып шығады. Асырап алған әке бала жігіттің қайдан

шыққан тегін айтып, еліне қайтуға ұлықсат береді. Түн ішінде ат-көлігін, бір қызын қоса беріп шығарып салады. Сарықазактан тараған ұрпақ Айыртау маңындағы Қоскөл, Қаратал, Кирилловка т.б. елді мекендерінде тұрып жатыр.

Жәпек батыр жөнінде ел аузында басқа да көптеген аңыз-әңгімелер сақталған. Оның заманы, өмір сүрген ортасы белгілі болғанымен нақты қай жылы туып, қай жылы өмірден өткені туралы дерек сақталмаған. Бар шындығы – Абылаймен тұстас болған (18 ғ.). Өткен (2003) жылы Айыртау ауданы Казанка селосы (Жарағаш ауылы) маңында Жәпек батырға ескерткіш орнатылды. Осы жерде де, Саумалкөл маңында да Жәпек батырдың ұрпақтары мекендеп жатқан көрінеді.

ЖЫЛҒАРА МЕН ТУЫСТАРЫНЫҢ ШЕЖІРЕСІ.

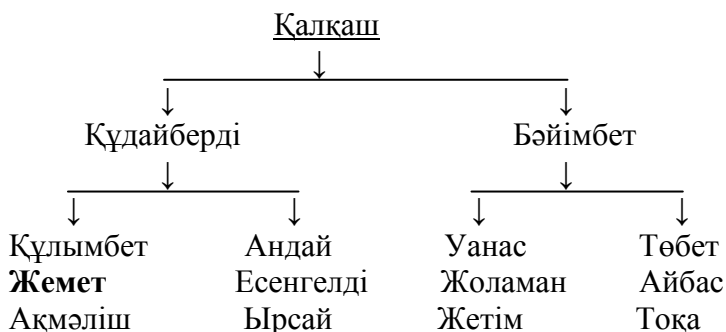
Әңгіме ата тегі жайында болып отыр. Бірақ шежіре құрастыру қиынның қиыны екені бәрімізге белгілі. Ел аузындағы дүниелерді, түрлі зерттеулерді бір түйінге түйістіру әр кез мүмкін бола бермейді. Әр түрлі нұсқалар (варианттар) кездеседі, бәрін де пайдаланып, көрсеткеннің артықшылығы болмайды. Қайта келешек зерттеушілерге бұның өзі үлкен септігін тигізери сөзсіз.

Арғын, Атығай тарихын, шежіресін жазу үшін алдыменен бұрынғы өткен атышулы Сегіз сері, Шал ақын, Шоқан Уәлиханов, Қожамбет Ордабайұлы, Сәбит Мұқанов, Мағжан Жұмабаев сияқты ұлылардың еңбегін оқып, белгілі бағыт алумен айналысуға тура келді. Ұйткені олардың бәрі дерлік шежіреге кезінде жанаспай

өткен емес. Одан соң шежіремен нақты айналысқан ақсақалдардың өз ауыздарынан жазып алған Қаратай Биғожин (ауыз әдебиетін зерттеуші), Ахметжан Нұртазин (облыс ақыны), Дүйсенбі Әуелбеков (белгілі журналист) т.б. жазғандары пайдаланылды.

Құдайбердіден тарайтын Жылғараның тегі жөнінде біршама жазып, жинастырған сол рудың тумалары Дүйсенбі Әуелбеков пен Жоламан Сақыпкереев. Олардың жазғандарын да пайдаланып, арасында түзетулер мен толықтырулар енгізілді. Сегіз серінің Атығай руы жөнінде жазған шежіресінен де қыруар деректер алынған еді. Өз заманында жазылған дүниенің шындыққа жақындайтындығы сөзсіз. Сол деректерді бізге дейін жеткізген қарияларды атасақ, олар: Шақан Жақыпұлынан (1966 ж. жазылды, Жамбыл ауданы), Салық Әлмұхамбетұлынан (Қызылжар қаласы), Қожахмет Дәрібайұлынан (Петровка селосы, 1978 ж.), Еламан Ибатұлынан (Жылғара ұрпағы Смирново селосы, 1956 ж.) т.б. алынған еді. Еламан Жылғараның шөбересі, яғни Жылғарадан Тұрлыбек, одан Ибат туады, Ибаттың баласы Еламан. Елекең өзінің аталары жөнінде көп білетін, тоқығаны, мол адам. Қаныкей, Шопан, Есеней, Сегіз сері т.б. жайында қызықты әңгімелер білген, Мұсаны көзімен көрген қария. Қорыта айтқанда Жылғара және оның туыстарының шежіресі ел аузынан, тарих пен әдебиет зерттеушілерден, кешегі өткен қариялардан жиналғандығы белгілі. Әр жерден жиналған дүниенің бір сымға тізгендей тізіліп, түзу шығуы мүмкін емес. аз да болса кем-кетік кездесер болса кешіріп, өз пікірлерімен оқырмандар түзетіп, толықтырар деген үміттеміз.

Орта жүзде Арғынның бір тармағынан тарайтын Атығай руы негізінен Солтүстік Қазақстан өңірінде мекендеген. Атығайдан Дәуіт, одан Қалқаш батыр туды. Бұл жерде Атығай мен Дәуіт, Дәуіт пен Қалқаш арасында қанша тума болған десек әртүрлі нұсқаларға кездесеміз. Арғы аталарымыз Арғын мен Атығайдың арасында қаншама аталарымыз болған? Біз он екі ата Атығай екенімізді жиі естиміз. Бірақ кейбір деректерде Дәуітте он екі бала болған дейді. Енді тікелей бізге белгілі бергі атамыз Қалқаштан бастасақ Жылғара мен оның тұқымдарының ата-тегіне жақындай түсеміз.

Құлымбет → (Көшқұлы, Ораз)

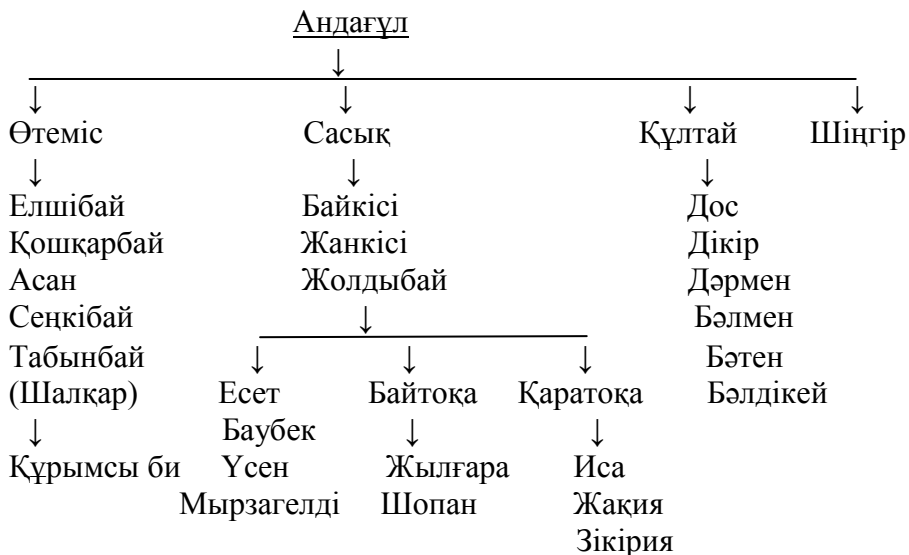
Ақмәліш → (Түрке, Бозыке)

Андай → (Маймақ, Тілеп)

Жемет → (Андағұл, Жұмық)

(Ескерту: стрелка кім кімнен туғандығын көрсететін қысқаша белгі іретінде қолданып отыр).

Жұмық → Тәттібай → Жәңке, Қонай батыр,
 Жәңке → Жанатай батыр. Бұл екі батыр Өрнек, Өндіріс
 ауылдарының маңында жерленген, ал ұрпақтары сол
 өңірге тарап, өмірсүріп жатыр (Есіл ауданы).

Шопанды алғаш, бала болмағандықтан, Қаратоқа асырап алады. Сондықтан кейбір құжаттарда Шопанның фамилиясы Қаратоқин болып жүр. Енді бір жерде Дәуқараны Байтоқаның үшінші баласы деп көрсетіпті. Бірақ Дәуқара Байтоқаға жиен болып келеді (апасының баласы). Дәуқараны Байтоқа қолында өсіріп, үйлендіріп, еліне – Уаққа өз ұлықсатымен жіберген екен. Жылғараның Қаныкей деген қарындасы әкешешеден ерте айырылады. Жылғара оны тәрбиелеп, өсіріп Еснейге тұрмысқа береді.

Қаратоқадан → (Иса, Зікірия, Жақия)

Иса → Раш → (Сүлеймен, Ахмет, Елеусіз)

Сүлеймен → (Есім, Түйтебай), Ахмет → Мейірман,
Елеусіз → Қабдуәли

Иса ұсталып, жер аударылады.

Жанкісі → (Ерен, Бертшек);

Байкісі → (Сарт, Мұқал, Бараба, Қолбай);

Шіңгір → (Қашқынбай, Қашқын).

Енді Жылғара мен Шопанның ұрпақтарына толығырақ тоқталайық. Шопанда бес бала болған: Қосшығұл, Шорағұл, Бекі, Сәлік, Сандыбай. Ал Жылғарада он бала: Мұса, Әлібек, Тұрлыбек, Есенбек, Төре, Жетпіс, Аю, Қисық, Мұжан, Шүкен.

Жылғараның балаларының саны тіпті аттарының аталуы жөнінде әртүрлі пікірлер кездеседі. Мәселен 13 ұлы, 3 қызы барлығы 16 баласы болыпты деген сөз елден елге тарап кеткен. Бірақ тарихи нақты деректерде (Ресей патшалығының Жылғараға толтырған құжаттарында) 10 баласы бар деп көрсетілген. Бұл деректерді, Дүйсенбі Әуелбеков те құптайды. Ал Қаратай Биғожин Қарағанды облысындағы Сәтбаев қаласында болып, (1956 ж.) Жылғараның қыздарынан қалған ұрпақтары жөнінде деректер жинап алған екен. Жылғарада 3 қыз болды дейді, олар: Ұлжан, Балқаш, Зылиқа. Алдымен осылар жөнінде айта кетейік.

1) Ұлжанның (жұбайы Айтүгел) балалары:

Сапақ → Тыныбай → (Уәлішер, Әлішер);

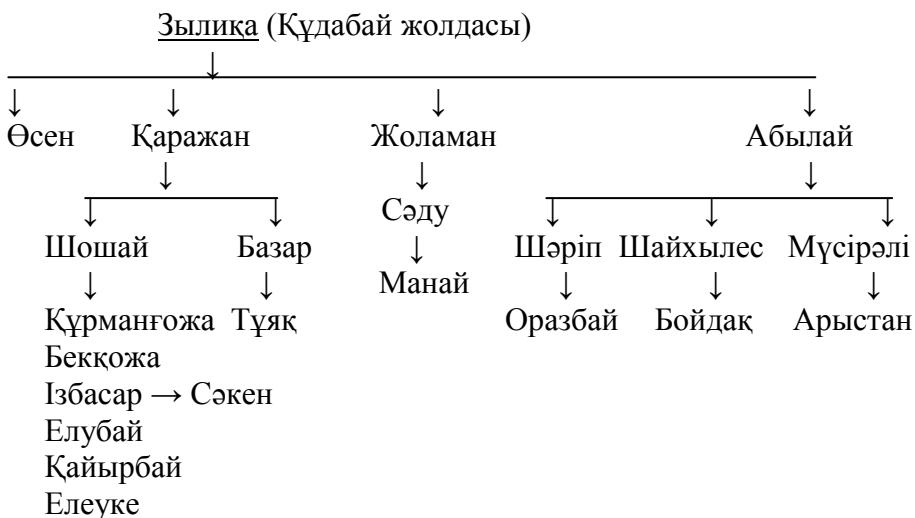
Жыртшыбай → (Есенбай, Пішенбай, Жағыпар);

Шыныбай → Есенбай → Мұхамедрахым,

Пішенбай → (Төлепберген, Боранбай).

2) **Балқаш** Біржан салға шыққан, одан Ақыл туыпты.

3) **Зылиқа** алып әйел болған Құдабай деген кісіге (түбі Керей) тұрмысқа шыққан. Батпаққа батып қалған түйені сүйреп шығарған батыр әйел деген сөз қалған.

Мұндағы Құрманғожа, Бойдақ ұрпақтары Қайранкөлде, Оразбай ұрпағы Қызылжарда, Елубай ұрпағы Айымжанда, Избасар Сәкен ұрпағы Бескөлде тұрып жатыр.

Шәріп бойшаң, ірі денелі болғандықтан оны ел «дөкей Шәріп» деп атап кеткен. Бекқожа, Тұяқ, Шайхылес, Мүсірәлі Ұлы Отан соғысында қаза болған.

Елеуке → (Тлеуке, Мұстафа, Сәмеке, Мәншүк);
Тлеуке → Айша → (Теміржан, Темірғали); Мұстафа →
Хасен → (Әмина, Сәлима, Кенжебай); Сәмеке → Мұқан
→ (Сара, Қалима); Мәншүк → (Зылиқа, Фазыл); Фазыл
→ (Игілік, Игіберген, Әнуарбек, Кенжебек); Игіберген

→ (Гүлзада, Айгүл, Сәуле); Кенжебек → (Қайырбек, Мұратбек, Тағатпек, Фатима).

Игіберген өз жанұясымен Алматыда, Кенжебек өз жанұясымен Қызылжарда тұрып жатыр.

Мұса

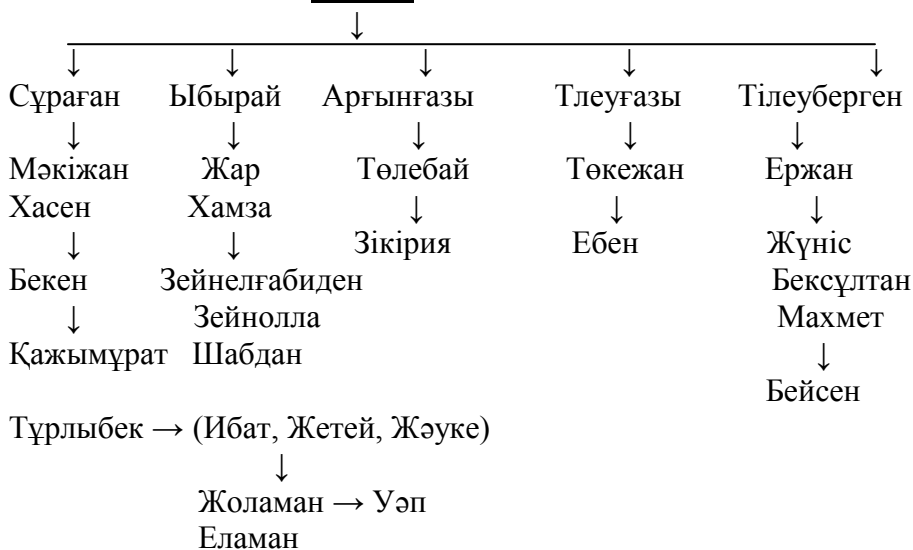
Мұжан

Тышқанбай → Ғабиден;

Әзіхан → (Қаббас, Сәлен); Қаббас → Серік.

Шүкей

Әлібек → (Жақан, Жүніс, Ахметбек, Махмет)

↓
Самиғолла, Зейнолла

↓
Ғабдолла

Есенбек → (Шарафидден, Қалке)

Аю → Қадыр

Махмет ұрпақтары Талапкер жерінде жүріп-тұрып жатыр.

Дегенмен Жылғара мен Шопанның тұқымдары, артында қалған ұрпақтары – немере мен шөберелері Кеңес үкіметі кезінде қуғындалып, айдалғаны айдауда, камалғаны қамауда, қалғаны қашып тарыдай шашылады. Сондықтан олардың соңғы ұрпақтарының тағдыры бізге беймәлім болып отыр.

Ебжан → Болат, Жолдыбай;
 Болат → Толыбай, Керімбай, Алтай, Асқан, Аманжол;
 Жолдыбай → Марат; Мұқан → Сыздық → (Жолан, Серік);
 Жүсіп → (Абу, Билял); Қасым → (Сағат, Мырзатай, Мырза, Жамбыл);
 Бекжан → (Құдайберген, Қожахмет, Қоқан, Шаймерден);
 Құлжан → Әубәкір → Қали;
 Тілеужан → Сағди → Рамазан → (Мақтай, Болат);
 Хамза → Елен → (Қизат, Серік, Ермек);
 Жапар → (Құсайн, Қайнолла);

Қапар → (Атымтай, Қатымтай);
Құдайберген → (Барам, Қосман, Ғомар);
Барам → Сәбит; Қосман → Ерсайын, Есентемір;
Ғомар → Ризабек.

Әбу Жүсіпұлы Троицкі қаласында діни семинарияда оқыған. Елде болыс та болған. Сәбит Мұқановпен жақсы қарым-қатынаста болып, қол үшін беріп, оған көп көмек жасаған адам. Ақыры 1928 жылы «Көкаралға» айдалыпты.

Шопанның Қошығұлы қажы болған, жеріне жеті мешіт салдырған адам. Тұрған және жерленген жері бүгінгі Покровка селосы (бұрынғы Ақжар ауылы) маңында. Мақтай Рамазанұлы белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, аудан және облыс басшысы, министр, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы болды.

Сасықтың бір баласы: Байкісі → Ақбұзау → (Масақ, Боранбай);

Масақ → Түйте → (Жақып, Жақия);

Жақып → (Ғаббас, Елжас);

Ғаббас → (Мағаз, Мәжікен, Қуан, Естай, Сайран, Жоламан);

Мәжікен → (Марат, Марс);

Қуан → (Нұрлан, Қанат); Естай → Мереке;

Сайран → Байыржан; Жоламан → (Болат, Қайрат);

Жақия → Хамен.

Боранбай → Сәрсенбек → (Есмұқан, Махамбет);

Есмұқан → (Нұрғали, Есентай);

Махамбет → Сағындық → Болат.

Ғаббасұлы Мәжікен Ұлы Отан соғысының ардагері. Сталинград шайқасындағы ерлігі үшін «Қызыл

Ту», «Қызыл Жұлдыз», II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен және ондаған медальдармен марапатталады және подполковник әскери дәрежесі берілген. Бейбіт кездегі ерен еңбегі үшін «Парасат», «Құрмет» ордендерімен бірнеше грамоталармен марапатталды. Соғыс біткеннен кейін Мәжікен Ғаббасұлы мектеп директоры, аудандық партия комитетінің хатшысы, аудандық атқару комитетінің төрағасы, облыстық жергілікті өнеркәсіп басқармасының бастығы қызметтерін атқарған.

Мырзагелді → (Әлдеке, Ермек, Бақтығұл, Боқан);

Ермек → Құрман, Шеген, Үмбет, Мәмбет, Дәулет,;

Құрман → (Омар, Оспан, Әубәкір, Сыздық); Омар → (Серік, Сансызбай, Алыпсақ);

Шеген → (Бұрқай, Тырқай); Үмбет → (Алдаберген, Құсайын, Ыбырай);

Алдаберген → Кенжеғали; Құсайын → (Айтбай, Жұмабай, Жұмағали, Шаяхмет); Мәмбет → Қалжан;

Дәулет → Қожан; Бақтығұл → (Тілекей, Дөнен);

Тілекей → (Жақып, Жүсіп, Ысқақ, Елеуіш); Жақып → (Мухаметжан, Абдрахман); Ысқақ → Елеу → (Оралбай, Дүйсенбі);

Боқан → Мәуліт → (Әлмұхамбет, Балмұхамбет);

Әлмұхамбет → Салық → Қатыран; Балмұхамбет → (Өмірбай, Аманбай, Үсен); Аманбай → (Жақа, Замат);

Үсен → (Ақжан, Ботан, Қабанбай, Балапан); Ақжан → (Қанжығалы, Әйтiкeн, Темке, Мықыр); Әйтiкeн →

Алданазар → (Қажиахмет, Нұрғали, Шайхыисләм);

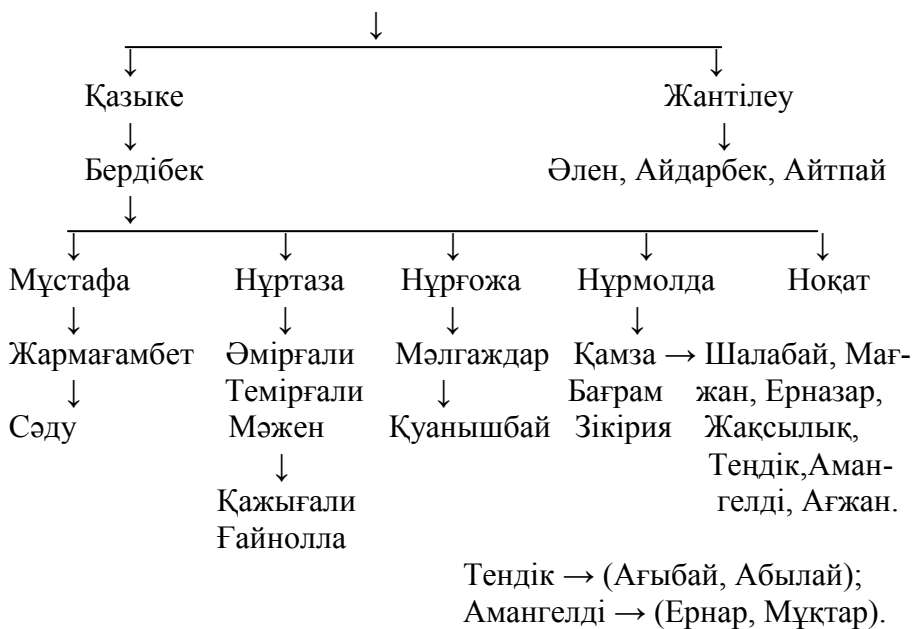
Қажиахмет → Есләм; Нұрғали → (Тағатбек, Жұмабек);

Шайхыисләм → Талғат.

Темке → (Орынбай, Жақсылық, Жантуар, Айтуар, Жұмабай); Жұмабай → (Қабер, Сабыр); Сабыр → Меңдіғали.

Ботан → (Темен, Еділ, Жайық, Ералы, Тынәлі); Жайық → Жоламан → Рамазан; Ералы → (Ермұханбет, Бекмұхамбет); Тынәлі → (Елдәулет, Құлмағанбет); Құлмағанбет → Есенқұл → (Сапар, Қадыр, Дәурен).

Қабанбай → (Байсары, Қараменде, Күзембай, Қылышбай, Үркімбай, Көжбен); Байсары → (Мұхаммад, Мұрат); Мұхаммад → (Құрманғали, Сейт); Мұрат → (Қабдірашид, Серікбай); Қараменде → (Хасен, Хұсайын, Сарбас, Жақия); Хасен → Үрпек; Сарбас → Қазман; Кізембай → Қуанышбай → Темеш → Жұмағали → (Қаби, Елеш). Қылышбай → (Нұртаза, Ғабдол); Нұртаза → (Мағауия, Мұстариза); Ғабдол → (Ләйіс, Мағаз, Мауыт); Мағауия → (Өлмес, Көшпес); Үркімбай → Мұстафа → Темірбек → Көтбен → Бектемір → Әйтiм; Балапан → Жаманшал → Мейiрман → Ахмет.

Әлен → Құсайн → (Омар, Сыздық, Қайдар, Оспан, Мақы);
Оспан → Дүйсенбі; Мақы → Қабиден; Айдарбек → Қасен
→ (Нұрахмет, Шаяхмет); Нұрахмет → (Мырзахмет,
Уәлиахмет); Айтпай → Рахман.

Елшібай

↓
Байсеңгір, Тайсеңгір, Бақы, Боқат, Көкен, Төгіс, Базар,
Айман, Орман, Ендіғой, Таймас, Шілікбай, Қарабас (13
бала).

Көкен → Тоқтыбай; Таймас → Шөже; Шілікбай →
Дүйсенбек.

Боқы → (Наурызбек, Төленді, Әлі); Наурызбек →
Ықылас → (Сауыт, Сәду); Сауыт → (Әшкәр, Қабікен);
Әшкәр → Еркін → (Ботажан, Ерік, Серік);

Төленді → Таласбай → (Нұрбай, Нұртай); Нұрбай → (Ережеп, Мырзағали); Ережеп → (Сансызбай, Сайран, Сәбит);

Әлі → Жолаушы → (Еламан, Әкбар, Алпысбай); Еламан → (Бейбіт, Бейімбет);

Тегіс → Маша → (Молдаш, Ыбырай); Молдаш → Шәріп → Зейнікен → (Тұрғын, Тұрсын); Тұрғын → (Азат, Әділбек, Алтынбек); Айман → Сарықұл → Сәттібай → (Бекіш, Ілияс); Бекіш → Мұхамәди; Ілияс → (Рахымжан, Әнуар);

Рахымжан → Жекей.

Бейсеңгір → (Әуелбек, Қазыбек); Қазыбек → (Мұхаметжан, Ботагөз, Ыбырай, Кенжетай); Мұхаметжан → (Шәріп, Жармағанбет, Шәймерген); Шәріп → (Темірғали, Молдағали). Темірғали → (Шайзарат, Жақсылық); Шайзарат → (Қанат, Асқар); Жақсылық → (Нұрлан, Нұрбек, Нұржан, Ержан, Айбек, Асылбек).

Молдағали → (Шаймұрат, Шаймолда, Марат, Марлан, Нұрлан, Ерлан);

Жармағанбет → (Рахымғали, Оразғали, Нұрғали); Рахымғали → Еслямбек → (Еділ, Жайық, Ертіс, Бауыржан, Сабыржан, Ақжан). Оразғали → Тұрғын; Ботагөз → (Өтеген, Темірхан, Дәут, Дәулетбай); Темірхан → Өстемір → Әнуарбек; Дәулетбай → (Омар, Оспан); Омар → (Қасым, Уәли, Баязит); Оспан → Қали; Қасым → (Болат, Талғат); Кенжетай → (Ғабдолла, Қапсәләм, Қабдрахман); Қапсәләм → Манап; Қабдрахман → (Ғазез, Аманжол, Амандық, Майдан); Ғазез → (Қанат, Жанат, Жамбыл); Аманжол → (Абай, Жабай, Мұрат); Амандық → Нұрлан, Бағдат.

Әуелбек → (Еркебай, Құрманғали, Жұмай); Еркебай → (Жексенбай, Рамазан, Бәду); Жексенбай → (Фатхолла, Ибатолла, Рахметолла, Аманжол, Қабиболла, Бейсенбі); Қабиболла → Бахытжан → (Қанат, Самат, Саят, Саян, Айдын, Айдос, Өміржан); Бейсенбі → (Төлебай, Серікбай, Бақтыбай, Есенбай, Қуанышбай, Жанайдар); Төлебай → (Орал, Марат); Серікбай → (Марат, Жанат); Құрманғали → (Садуақас, Сағындық, Әбілмажін, Малгаждар); Әбілмәжін → Дүйсенбі → (Бейбіт, Берік); Берік (Махамбет, Арыстан, Абылай); Мәлгаждар → (Ақырап, Мақсұт, Сапарғали, Ерік, Серік); Серік → Сықым; Жұмай → (Жұмағұл, Жұмабай, Жұматай, Ахмет); Жұмағали → (Сұңғатолла, Шамсұтдин); Сұңғатолла → (Сабыржан, Амангелді, Мұрат, Дулат); Сабыржан → (Сырымбет, Жарқын, Қуаныш); Амангелді → (Әділбек, Асылбек, Ақылбек).

Пайдаланған әдебиеттер мен архив деректері:

1. Абуов К.К. Көкшетау. Исторические очерки. Көкшетау, 1997.
2. Әуелбеков Д.А. Құрымсы би. Солтүстік Қазақстан газеті, 12.12.2000.
3. Әуелбеков Д.А. Шежіре және аңыздар, Солтүстік Қазақстан.
4. Әуелбеков Д.А. Төрт шежіре. Солтүстік Қазақстан 1991 қазан, қаңтар.
5. Биғожин Қ. Орта жүз Арғын, Атығай шежіресі. Қазақ батырлары газеті (ҚБ) 12.12.2001 ж.
6. Драчук В.С. Рассказывает герольдина. Изд. Наука, Москва, 1977.
7. Жүнісов Сәкен. Ақан сері. Алматы. Жазушы. 1977.
8. Мұқанов Қ.М., Жұмабаев С.Ж. Бір әулеттің тарихы. Петропавл 2003.
9. Мұқанов Сәбит. Аққан жұлдыз I-II том. Алматы, 1975, 1976.
10. Мұқанов Сәбит. Өмір мектебі, 9, 10, 11 том. Алматы, 1976, 1977.
11. Мұқанов М.С. Қазақ жерінің тарихы. Атамұра, Қазақстан, 1944.
12. Мұсатай Ғалым. Асыл сөз. Қарағанды. 2000.
13. «Страница летописи Родного края». СКО. «А.Қазақстан», 1993.
14. Сегіз сері. Таңдамалы шығармалары. Петропавл. 2003.
15. Садуақасов Тортай. Ел мен жер. Алматы. Дайк-Пресс. 2003.
16. Шал ақын. өлеңдер. Алматы. «Арыс» 2003.
17. Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. Алматы. Жазушы, 1985.

- 18.М.Габбасов. Өмір жолы. Петропавл. 2004.
- 19.Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. Алматы. Жазушы, 1993.
- 20.Алматы. Мемлекеттік архив: 1) Қор № 369, тізбе 1, іс: 6459, 6453,8974, 8975, 9102, 9112, 3692, 3721, 3745, 9621, 3741.
- 2) Қор № 345, тізбе 1, іс: 1880, 1818,282, 234, 231, 163, 252, 23, 1921, 1793, 692, 490, 722, 889, 817, 311, 350, 1775, 2088, 1626.
- 3) Қор № 374, тізбе 1, іс: 6023, 1464, 1085, 863, 4020, 4172, 4262, 3467, 604, 374, 1345, 802, 1271, 1464, 1755, 4360.
- 4) Қор № 338, тізбе 1, іс: 603,63, 307.
- 5) Қор № 379, тізбе 1, іс 1464.

1. Алғы сөз.....	5-6
2. Жылғара және оның дәуірі.....	7-35
3. Жылғара мен Есеней.....	36-42
4. Санақ пен Ясақ, тізім мен есеп.....	43-48
5. Жер дауы, шағым, барымта.....	49-55
6. Жылғараның жер-мүлкі хақында.....	55-60
7. Мұсаның қонысы.....	61-67
8. Ғасырдың II жартысы және ел тынысы.....	68-72
9. Маңдай батырдың өлімі.....	72-75
10. Әлібек батыр.....	75-79
11. Құрымсы би.....	79-87
12. Жылғара жөніндегі ел аузындағы өлеңдер..	87-90
13. Жәпек батыр.....	90-92
14. Жылғара мен туыстарының шежіресі.....	90-104
15. Пайдаланған әдебиеттер мен архив деректері.....	105-106

Ғалым Қадірәліұлы.

ЖЫЛҒАРА БАЙТОҚИН.

Зерттеулер (архив деректері және
ел аузында қалған сөз).

Ақылдастар алқасы: Қайролла Мұқанов – өлкетанушы,
Социал Жұмабаев – өлкетанушы,
Қаратай Биғожин – ауыз әдебиетін зерттеуші.

Компьютерде іреттеп дайындаған: Нұржамал Байтенова.